

DOKUMENT POLITIKASH

Kronikë Ballkanike: Barazia Gjinore, Drejtësia Tranzicionale dhe Komuniteti Ndërkombëtar

Nga protesta "Drejtësi për vajzat" në Zagreb. Foto: BIRN.

Funded by the European Union

Përmbajtja:

Mesazhet kryesore	3
Parathënia	5
Metodologjia dhe Falënderimet	8
Kapitulli I – Faktorët kontekstual që mbështetën sistemet e pandëshkueshmërisë dhe dëmtuan barazinë gjinore	10
Kapitulli II – Si ka formësuar konteksti politikat mbi drejtësinë tranzicionale dhe barazinë gjinore	17
Konkluzione	32
Rekomandime	35

Mesazhet kryesore

Përfundimi kryesor i raportit është se **në Ballkan mungon një perspektivë më e gjerë gjinore ndaj politikave të drejtësisë tranzicionale (TJ).**

Politika për barazinë gjinore dhe drejtësinë tranzicionale në rajon ka qenë kryesisht e kufizuar në përpjekjet për trajtimin ligjërish të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin; ana e dukshme e dhunës së kryer në konfliktet e viteve '90. Kjo i ka prezantuar gratë si “viktima të pafuqishme” dhe nuk ka lejuar që ato të bëhen dhe të shihen si të mbijetuara të fuqizuara.

Politika për drejtësinë tranzicionale ka dështuar në veçanti në trajtimin sidomos të shkaqeve thelbësore, shkaqeve më strukturore të dhunës, duke përfshirë dëmin e vazhdueshëm ekonomik, stigmatizimin shoqëror dhe diskriminimin që është përgjegjës për dhunën ndaj grave, por shpesh i padukshëm, gjatë gjithë historisë së rajonit të ish-Jugosllavisë.

Mostrajtimi i shkaqeve kryesore dhe përqendrimi vetëm te simptomat, ana e dukshme e dhunës (p.sh. përdhunimi dhe torturimi), megjithatë, nuk do të arrijnë të sjellin një ndryshim të vërtetë transformues dhe të qëndrueshëm për jetën e grave në rajon.

Raporti tregon se pandëshkueshmëria e gjerë për të kaluarën dhe të tashmen, dhuna e dukshme dhe e padukshme vazhdojnë “në mënyrë të suksesshme” të dëmtojnë llogaridhënien dhe kompensimin për krimet e kaluara dhe çdo formë të ndryshimit strukturor për të adresuar pabarazitë gjinore dhe për të sjellë transformim në shoqëritë e ndryshme në vendet e ish-Jugosllavisë.

Raporti tregon gjithashtu se konteksti politik dhe ekonomik ka lënë hapësirë të kufizuar për qasje transformuese gjinore në politikën e drejtësisë tranzicionale. Komuniteti ndërkombëtar gjithashtu ka përgjegjësi për këtë - përfshirë BE-në. Prioritizimi i vazhdueshëm i marrëveshjeve historike dhe reformave ekonomike para çështjeve të drejtësisë tranzicionale dhe atyre gjinore ka dobësuar drejtësinë tranzicionale në Ballkan. Kjo ka dështuar sidomos në garantimin e hapësirës për qasje transformuese gjinore.

Raporti bën thirrje për miratimin e një perspektive më të gjerë gjinore ndaj politikave të drejtësisë tranzicionale, që paraqesin një panoramë më gjithëpërfshirëse të dëmeve të shumta të duruara nga gratë para, gjatë dhe pas konflikteve të viteve '90.

Kjo perspektivë duhet të përfshijë, në veçanti, dimensionet ekonomike, sociale dhe kulturore. Politika duhet të përforcojë potencialin e drejtësisë tranzicionale për të shndërruar marrëdhëniet e pushtetit gjinor, veçanërisht në fushën e dëmshpërblimit, kërkimit të së vërtetës dhe garancive që këto s'do të përsëriten më.

Procesi i zgjerimit të BE-së vazhdon të ofrojë një mundësi, por aktualisht nuk është në potencialin e tij të plotë për të forcuar qasjet transformuese gjinore në politikën e drejtësisë tranzicionale në rajon. Për shembull, deri më tani, ka pasur vetëm fjalë për sa i përket pjesëmarrjes politike. Grupet e grave duhet të mbështeten më mirë në pjesëmarrjen e vërtetë dhe në qasjen në vendimmarrje politike rreth drejtësisë tranzicionale, e cila është diçka që shkon përtej mbështetjes së tyre thjesht si ofruese të shërbimeve.

Megjithatë, potenciali i zgjerimit të BE-së nuk qëndron vetëm në krijimin e mundësive reale për pjesëmarrjen e grave, por edhe në hapësirën që BE-ja ka me kushtëzimin para pranimi. Kjo duhet të përdoret më mirë për të kërkuar krijimin e një programi gjithëpërfshirës, gjinor dhe dëmshpërblyes si pjesë e kërkesave të pranimi, përveç kërkesës për gjykim të vazhdueshëm të krimeve të luftës.

Prezantim

Është shkruar shumë për barazinë gjinore dhe drejtësinë tranzicionale në vendet e ish-Jugosllavisë¹. Raportet adresojnë gjerësisht pyetjen se si të merren me një trashëgimi të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin, veçanërisht kundër grave. Po aq të mbuluara janë edhe çështjet e barazisë gjinore, duke u përqendruar sidomos në çështjet e dhunës në familje. Një temë e përsëritur shpesh në të gjitha këto raporte të përpiluara nga Kombet e Bashkuara, BE-ja dhe disa organizata ndërkombëtare dhe vendore të shoqërisë civile është: Ne kemi bërë progres në vënien në zbatim të legjislacionit dhe institucioneve, por problemi është mungesa e zbatimit dhe strukturave patriarkale të rrënjosura thellë që refuzojnë çdo lloj ndryshimi.

Intervistat me të mbijetuarit dhe aktivistët tregojnë se jo shumë gjëra kanë ndryshuar në terren për sa i përket adresimit të dhunës së kaluar dhe asaj të ditëve të sotme. Nëse jeni një grua nga një zonë rurale e Bosnjës dhe Hercegovinës e cila është përdhunuar gjatë luftës, ka shumë gjasa të mos shihni drejtësi për krimet e kryera kundër jush, të mos jeni kompensuar fare ose të jeni kompensuar tepër vonë për atë që vuajtët², të përballeni me stigmatizim të vazhdueshëm për shkak se keni qenë viktimë e dhunës seksuale dhe sot marginalizoheni ekonomikisht, politikisht dhe shoqërisht si edhe diskriminoheni. Mund të ndieni se jeni shumë më keq nga sa ishit para luftës dhe se s'mund të bëni ndonjë gjë për këtë. Madje, mund edhe të mendoni se kjo dhunë e vazhdueshme strukturore ndaj jush është "normale".

Ky raport shtron pyetjen se përse ndodh kjo gjë pavarësisht një angazhimi ndërkombëtar në letër për të mbështetur drejtësinë tranzicionale dhe barazinë gjinore. Çfarë nuk ka shkruar si duhet? Raporti do të fillojë aty ku përfundojnë shumica e raporteve të tjera. Ai synon të shpjegojë më mirë dinamikën dhe forcat që fshihen pas arsyes pse ndryshimi nuk është i mundur dhe të ofrojë sugjerime për atë që duhet të reformohet/transformohet. Në mënyrë të veçantë raporti do të vlerësojë sesi sistemet e vazhdueshme të pandëshkueshmërisë³ vazhdojnë me sukses të dëmtojnë llogaridhënien dhe kompensimin për krimet e kaluara dhe çdo formë ndryshimi strukturor për të trajtuar shkaqet thelbësore të pabarazive gjinore dhe dhunës ndaj grave në shoqëri të ndryshme në rajon.

¹ Raporti fokusohet kryesisht te vendet që dolën nga shpërbërja e Jugosllavisë. Rajoni i ish-Jugosllavisë shpesh referohet gjithashtu si Ballkani Perëndimor, sidomos nga Bashkimi Evropianë dhe shtetet e tij anëtare. Raporti përdor vendet e ish-Jugosllavisë, Ballkanit dhe rajonit të ndryshueshëm. Hulumtimi për këtë raport u fokusua kryesisht te Bosnja dhe Hercegovina, Kroacia, Serbia dhe Kosova.

² Shikoni artikullin nga BIRN, Anja Vladislavljovic, Mladen Lakic dhe Blerta Begisholli, "Kompensimi vjen vonë për të mbijetuarit e përdhunimeve në luftërat në Ballkan", Prishtinë, Sarajevë, Zagreb, qershor 2019, i disponueshëm në <https://balkaninsight.com/2019/06/19/kompensimi-vjen-vone-per-te-mbijetuarit-e-perdhunimeve-ne-lufterat-ne-ballkan/?lang=sq>

³ Shikoni raportin hulumtues, *Keeping the Promise: Addressing Impunity in the Western Balkans*, maj 2018 (tani e tutje referuar si Raporti i Impunity Watch, *Keeping the Promise*, 2018). Raporti zbulon se: "Njëzetë vjet pas përfundimit të konfliktit, mungesa e ndëshkueshmërisë për krimet e kryera gjatë konfliktit është e përhapur dhe e rrënjosur në të gjithë rajonin. Përfituesit dhe promovuesit e këtyre strukturave të pandëshkueshmërisë janë sisteme politike që operojnë në bazë të ideologjive nacionaliste dhe përfshijnë në radhët e tyre ish-kriminelë lufte. Deri më tani, ata kanë arritur ta drejtojnë diskursin politik nga e kaluara dhe të shmangin llogaridhënien."

Prandaj, raporti do të shqyrtojë fillimisht arsyet kontekstuale⁴ që lejuan që këto sisteme pandëshkueshmërie të fitojnë dhe ruajnë fuqi të konsiderueshme pas tranzicionit në vitet '90 dhe arsyen pse shqetësimet gjinore kanë mbetur jashtë ekuacionit (Kapitulli I). Së dyti, ai do të vlerësojë se çfarë ka nënkuptuar kjo për politikën e drejtësisë tranzicionale (DT) dhe potencialin e saj për të kontribuar në transformimin gjinor. Ai do të demonstrojë se si këto kontekste kanë formësuar politika mbi drejtësinë tranzicionale, të tilla si ndjekja penale, kërkimi i së vërtetës, dëmshpërblimet dhe përpjekjet për reformë institucionale. Ai zbulon se një perspektivë më e gjerë transformuese gjinore ndaj politikave të drejtësisë tranzicionale në Ballkan deri më tani ka munguar dhe është e kufizuar në adresimin e ligjshëm të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin (Kapitulli II)⁵ Gjatë të gjithë raportit ne do të hedhim një sy sidomos në procesin aktual të zgjerimit të BE-së dhe se si ky proces forcon – ose jo – qasjet e drejtësisë tranzicionale në potencialin e tyre transformues gjinor për të shpërbërë sistemet e mosndëshkimit dhe faktorë të tjerë që marginalizojnë rolin e grave, përfshirë strukturat patriarkale. Në përfundim të tij, raporti do të japë disa rekomandime për të ardhmen. Audienca kryesore për këtë raport janë hartuesit e politikave, në nivel ndërkombëtar ashtu edhe në atë lokal. Megjithatë, raporti duhet të ndihmojë shoqërinë civile në mpohjen e argumenteve të tyre të politikave për çdo veprimtari lobuese që ata ndërmarrin përballë qeverisë së tyre dhe aktorëve ndërkombëtarë.

Forca shtytëse e raportit është një bindje e fortë për “kurrë më”. Ndikimi i luftës dhe konfliktit dhe pasojave të tij ka qenë katastrofik për gratë. Kontributi në ndryshimin e këtij modeli është thelbi i këtij raporti. Faktet janë të qarta. Hulumtimi demonstroi një lidhje të drejtpërdrejtë midis barazisë gjinore dhe rezistencës ndaj dhe parandalimit të konfliktit.⁶ Në Ballkan, sistemet e pandëshkueshmërisë pengojnë rrugën e barazisë gjinore. Ndërsa këto sisteme ndryshojnë nga natyra dhe qëllimi, disa janë të lidhur me projektin e ndërtimit të kombeve që promovojnë ideologji etno-nacionaliste, të tjerë e kombinojnë këtë me përparime që synojnë shpërbërjen e shtetit multi-etnik. Në çdo rast, të gjitha ato përbëjnë një kërcënim të vërtetë sigurie për stabilitetin e ardhshëm në rajon.

⁴ Ju lutem, shikoni rëndësinë e qasjeve të ndjeshme rreth drejtësisë tranzicionale në Duthie dhe Seild (eds), ICTJ, *Justice Mosaics, How Context Shapes Transitional Justice in Fractured Societies*, 2017 (që tani e tutje referuar si ICTJ Justice Mosaics). Studim i Impunity Watch, *Transitional Justice Practice: Looking Back, Moving Forward*, maj 2016, p.

⁵ Ju lutem, shikoni përkufizimin nga gratë e Kombeve të Bashkuara për transformimin gjinor, UN Women Gender Equality Glossary, i disponueshëm në <https://trainingcentre.unwomen.org/mod/glossary/view.php?id=36>: Transformimi i marrëdhënieve të pabarabarta gjinore për të promovuar pushtet të përbashkët, kontroll të burimeve, vendimmarrje dhe mbështetje për fuqizimin e grave. Shpërblimet që mbështesin fuqizimin ekonomik të grave mund të kontribuojnë gjithashtu në drejtësinë transformuese duke i vendosur gratë në një pozitë më të mirë për t'u shkëputur nga modelet historike të nënshtrimit dhe përjashtimit shoqëror, me qëllim eliminimin e pabarazive strukturore para-ekzistuese që kanë çuar ose inkurajuar dhunën.

⁶ Këshilli i Sigurimit i Kombeve të Bashkuara, *Report of the Secretary-General on Women and Peace and Security* (S/2018/900), 9 tetor 2018, para. 7.

Procesi i zgjerimit të BE-së është një mundësi për ta ndryshuar këtë dinamikë. Megjithatë, për ta bërë këtë, politika e drejtësisë tranzicionale duhet të integrojë qasje më të mira transformuese gjinore, të cilat bëjnë një ndryshim real dhe të qëndrueshëm për gratë në terren. Kuadri i politikave të BE-së për drejtësinë tranzicionale (2015) është një pikënisje e mirë, por duhet të forcohet në potencialin e tij aktual transformues gjinor dhe të kontekstualizohet me situatat e ndryshme të vendeve të ish-Jugosllavisë. Zbatimi duhet të shkojë përtej fjalëve për të treguar guxim politik në terren dhe solidaritet me viktimat dhe të mbijetuarit. Raporti zbulon, megjithatë, se ne jemi shumë larg këtij mendimi.

Metodologjia dhe Falënderimet

Raporti bazohet në një sërë intervistash në rajon dhe një rishikim të gjerë të dokumentacionit ekzistues rreth barazisë gjinore dhe drejtësisë tranzicionale në vendet e ish-Jugosllavisë.

Një sërë intervistash janë realizuar në terren dhe nëpërmjet telefonatave me aktorë të shumtë duke filluar nga organizatat ndërkombëtare dhe rajonale, shoqëria civile, grupet e viktimave dhe OJQ-të, aktivistë dhe akademikë. Intervistat u kryen gjatë një periudhe prej gjashtë muajsh. Takimet vijuese u mbajtën për të garantuar saktësinë e informacionit të paraqitur në këtë raport.

Ky raport është politik dhe nuk devijon nga adresimi i opinionëve rreth çështjeve të ndjeshme që shpesh lihen jashtë në diskutimin e politikave. Edhe pse përdor parime dhe standarde si bazë, raporti më tepër kërkon të punojë mbi një vizion rreth DT dhe barazisë gjinore që mund të të çojë në ndryshime dhe për këtë arsye, ka natyrë gjithashtu aspiruese. Kjo është një përgjigje ndaj vëzhgimeve të autorit se në rajon ekziston një mungesë alarmante shprese dhe ambicie për drejtësi tranzicionale në përgjithësi. Raporti kërkon të tregojë një narrativë që deri më tani nuk është thënë, ose është thënë vetëm nga një pakicë e vogël, dhe përpiqet të kontribuojë në një ndryshim të perspektivës; një këndvështrim i ri i kësaj çështjeje. Ai është një opinion, por gjithashtu merr në konsideratë punën ekzistuese empirike. Ai pranon nevojën për të krijuar një lidhje midis punës empirike dhe politikës.

Kanë kaluar mbi 20 vjet nga përfundimi i konflikteve në Ballkan. Ky raport dhe punë të tjera nga Impunity Watch në rajon janë përqendruar në shikimin e mësimëve të nxjerra. Nëpërmjet bashkëveprimit tonë me aktorë të rajonit, ne vazhdojmë të zbulojmë se kur bëhet fjalë për drejtësi tranzicionale rajoni është në gjendje të dobët. Ndodhi të pa adresuara nga e kaluara, shoqëruar me politika ekonomike të dështuara, që mbështesin elita politike të korruptuara mund të shkaktojnë përsëri konflikt të dhunshëm. Ky raport ka marrë përsipër përgjegjësinë për raportimin e dështimit të gjerë për nxjerrjen e një mësimi nga gabimet e bëra, jo të ngrejë gishtin, por të frymëzojë ndryshim politikash në rajon, por edhe më gjerë në situata të tjera ku drejtësia tranzicionale aktualisht është e rëndësishme.

Raporti duhet të shihet si dokument i gjallë dhe si një platformë/bazë idesh që mund të zhvillohen më tej. Ai është shkruar dhe më pas rishikuar përsëri disa herë për të marrë parasysh diskutimet në vazhdim dhe përshtypjet e reja që vijnë nga vizita të ndryshme në terren. Prandaj, raporti nuk duhet të shihet si një deklaratë përfundimtare, por si një proces. Autori shpreson që raporti të kontribuojë në dialog. Unë shpresoj gjithashtu që të na rikujtojë të gjitha nismat që dhanë kontribut të madh në të menduarit rreth drejtësisë tranzicionale në rajon - siç është Gjykata e Grave – e që megjithatë rrezikojnë të harrohen plotësisht nga hartuesit e politikave.

Autori do të dëshirojë të falënderojë të gjithë ata që ishin të gatshëm të intervistoheshin për këtë raport. Falënderime speciale shkojnë për partnerët tanë, përfshirë BIRN dhe Qendrën e Kërkimore Post Konflikt. Mbështetja e tyre ka qenë tepër e çmuar dhe autori

është jashtëzakonisht mirënjohës për opinionet, sugjerimet dhe mendimet e tyre që u ndanë në kontekstin e shkrimit të këtij raporti. Autori gjithashtu do të donte të shprehte mirënjohjen e tij për koordinatoren e Lidhjes Ndërkombëtare të Grave për Paqe dhe Liri (WILPF) në Bosnje dhe Hercegovinë, komentet dhe sugjerimet e saj e forcuan ndjeshëm tekstin.

Kapitulli I

Faktorët kontekstual që mbështetën sistemet e pandëshkueshmërisë dhe dëmtuan barazinë gjinore

Siç tregon një raport i fundit nga Impunity Watch "Njëzet vjet pas përfundimit të konfliktit, pandëshkueshmëria për krimet e kryera gjatë konfliktit është e përhapur dhe e rrënjosur në të gjithë rajonin. Përfituesit e mosndëshkimit janë sisteme politike (tani e në vazhdim referuar si sistemet e pandëshkueshmërisë) që funksionojnë në bazë të ideologjive nacionaliste dhe përfshijnë në radhët e tyre ish-kriminelë lufte".⁷ Këto sisteme kanë fuqi politike, dhe siç do të shpjegohet më vonë edhe fuqi ekonomike, edhe sot e kësaj dite në vende të ndryshme të rajonit. Në të gjitha anët, në ish-Jugosllavi sistemet e pandëshkueshmërisë qenë në gjendje të përforconin me sukses një kulturë shumë mashkullore që i nënshtrohet gratë në aspektin shoqëror, ekonomik dhe atë politik. Brenda këtyre kornizave, identiteti i grupit, i përcaktuar përmes etnisë dhe fesë, bëhet kriteri vendimtar për jetën politike, përkatësinë dhe mënyrën e organizimit të shoqërisë. Ato ofrojnë aspak ose pak hapësirë për diversitet, përfshirje dhe barazi në ndarjen e pushtetit dhe ofrimin e shërbimeve, siç promovohet nga idetë transformuese gjinore. Qasja e privilegjuar në para - shpesh përmes praktikave të paligjshme dhe korruptive - në një ekonomi të pakufizuar dhe të pakontrolluar u ka siguruar këtyre sistemeve fuqi shtesë dhe ka kontribuar në përforcimin e tyre – me "ata" që janë kryesisht burra.⁸ Siç pretendojnë shumë komentues, këto sisteme përbëjnë një kërcënim të vërtetë sigurie. Ato mund të jenë shkak i përsëritjes së konfliktit. Barra e së cilës përsëri do të përballohet nga gratë.

Ekzistojnë shumë faktorë kontekstualë që janë përgjegjës për krijimin e status quos aktual dhe që çuan në pabarazinë e thellë të hapësirës që u jepet sistemeve të pandëshkueshmërisë nga njëra anë dhe ideve rreth transformimit gjinor nga ana tjetër; e para e mbush hapësirën për "ndryshim politik" pothuajse tërësisht. Ne do të përqendrohemi në analizën tonë kryesisht mbi faktorët e jashtëm. Arsyeja është se këto priren të nënvlerësohen ose minimizohen në rëndësinë e tyre për ndryshim. Mbetet një shkak i rëndësishëm për alarm fakti që ngulitja e status quos aktuale mund të ndodhë nën vëzhgimin e komunitetit ndërkombëtar, dhe veçanërisht të BE-së, si një nxitëse e rëndësishme për ndryshime.

Ne do të demonstrojmë se si faktorët e jashtëm kanë kontribuar në forcimin e sistemeve të pandëshkueshmërisë dhe në këtë mënyrë kanë kufizuar hapësirën për çështjet gjinore dhe transformimin gjinor, përkundër angazhimeve të qarta politike në letër. Ne nuk po pretendojmë se kjo është bërë me qëllim. Sidoqoftë, jemi të sigurt se qasjet e informuara politikisht që lidhin kontekstin me politikën rreth drejtësisë tranzicionale

⁷ Shikoni raportin e Impunity Watch, *Keeping the Promise* 2018, Op cit.

⁸ Lidhja e Grave Ndërkombëtare për Paqe dhe Liri, *A feminist perspective on post-conflict restructuring and recovery – the case of Bosnia and Herzegovina*, 2019 (tani e tutje referuar si raporti WILPF 2018); Gratë me të Zeza, Gjykata e Grave: Rreth ngjarjes në Saraje dhe rreth vazhdimin të procesit, Beograd 2017 (tani e tutje referuar si Gjykata e Grave, 2017); Raporti i Sekretarit të Përgjithshëm të Kombeve të Bashkuara mbi Dhunën Seksuale të Konfliktit, Bosnje dhe Hercegovinë S/2019/280 29 mars 2019, f. 36 (tani e tutje referuar si Raporti UNSG Raporti për CRSV 2019), i disponueshëm në <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2019/04/report/s-2019-280/Annual-report-2018.pdf>. Intervistë me Qendrën e Studimeve të Grave Beograd, nëntor 2018; Intervistë me Rrjetin e Grave të Kosovës, Prishtinë, nëntor 2018.

dhe barazisë gjinore mund të kishin kontribuar në shmangien e disa pasojave fatkeqe të përshkruara në këtë raport. Duke u përqendruar kryesisht te faktorët e jashtëm, raporti nuk dëshiron të minimizojë në asnjë mënyrë përgjegjësinë e aktorëve dhe strukturave vendore, të cilat mbajnë përgjegjësinë kryesore. Raporti synon të kontribuojë në formimin e qasjeve që do të ndryshojnë strukturat lokale dhe aktorët dhe do të përshkruajnë rolin që komuniteti ndërkombëtar – me të gjitha kufizimet e tij – mund dhe duhet të luajë në këtë drejtim.

1. *Aktorët e jashtëm kanë përshkruar rindërtimin e hapësirës përmes një lupe etnike, ku ndarja e pushtetit etnik është e vetmja zgjidhje për paqe, pajtim dhe stabilitet në planin afatgjatë.*

Hapësira e rindërtimit pas konflikteve të viteve '90 është dominuar nga elitat e fuqishme nacionaliste që qenë në gjendje të kapnin institucionet kryesore në shtetet e sapoformuara. Ata erdhën në pushtet, ose ishin në gjendje të ruanin pushtetin nëpërmjet mbështetjes së komunitetit ndërkombëtar, përfshirë fuqitë perëndimore. Kjo u konsiderua e nevojshme për të ndaluar luftimet dhe për të sjellë njëfarë stabiliteti në rajon.⁹

Si pasojë, elitat etno-nacionaliste kanë përcaktuar që nga fillimet e hershme të fazës së rindërtimit se çfarë “lejohej” të reformohej dhe çfarë jo. Ndryshimi i strukturave diskriminuese gjinore nuk ishte në krye të listës së përparësive të tyre, për të mos thënë më keq se kaq, me përjashtim të Kroacisë gjatë një periudhe të përkohshme të udhëhequr nga Partia Social Demokrate¹⁰. Por edhe këtu prizmi përmes të cilit është parë ndërtimi i kombit ishte një prizëm nationalist. Procesi i pranimit në BE nuk ndryshoi shumë gjëra.

Teksa kthejmë kohën pas, është e padiskutueshme që ekzistonte nevoja për t'u angazhuar me etno-nacionalistët për të ndaluar luftimet, veçanërisht në Bosnjë dhe Hercegovinë. Këto grupe kishin fuqi të konsiderueshme ushtarake në të gjithë rajonin. Siç e thonë disa komentues, një qasje më e barabartë e pjesëmarrjes gjinore në atë moment ka të ngjarë të mos kishte prodhuar një rezultat ndryshe të menjëhershëm, sidomos për shkak të fushës së kufizuar të pjesëmarrjes elitare, e cila ishte e kufizuar për elitat e militarizuara. Zgjerimi i pjesëmarrjes për të përfshirë shoqërinë civile, siç janë zërat feministë kundër luftës, mund të kishin pasur potencialin, duke shkuar përtej rëndësisë së saj të fortë simbolike, të ishin një nxitës i rëndësishëm për ndryshime në planin afatgjatë.¹¹ Megjithatë, mësimet që u nxorën nga Bosnja dhe Hercegovina nuk u vunë në zbatim disa vjet më vonë në Kosovë, ku përsëri elitat e militarizuara ishin protagonistët kryesorë që vendosnin se si ta kuptojmë "paqen".

⁹ Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, p. 201.

¹⁰ Simic O., Volcic, S., *Drejtësia Tranzicionale dhe Shoqëria Civile në Ballkan*, 2013 (tani e tutje Simic, Drejtësia Tranzicionale dhe Shoqëria Civile në Ballkan, 2013).

¹¹ Marina Velickovic, Arijana Aganovic, Edita Miftari, Sasa Gavric, 1995-2015 – Gratë dhe Jeta Politike në Bosnjën dhe Hercegovinën e Pas Dejtonit, Sarajevo Open Centre, 2015, p. 33.

Një nga gabimet më të mëdha politike të bëra ishte dështimi në parandalimin e institucionalizimit gradual të politikës etno-nacionaliste në të gjithë rajonin. Ideologjitë nuk u sfiduan dhe nuk janë sfiduar ende; politikanët që përfaqësonin këto ideologji nuk ishin të dorës së ytë. Ndërsa u kërkuar ligjërisht gjykimi i disa krimesh lufte dhe rastesh përdhunimesh, si edhe si diçka simbolike dhe e rëndësishme në aspektin moral për viktimat, ata nuk i shpërbën këto struktura etno-nacionaliste. U krijuan ligje dhe institucione të reja në fushën e gjinisë për t'iu përgjigjur kërkesave ndërkombëtare¹², që është diçka pozitive, por strukturat e reja ende përballen me pengesa të mëdha në zbatimin e tyre kryesisht për shkak të një kulture institucionale që forcon paragjykimin gjinor dhe shoqëritë shumë patriarkale. Prandaj, këto ligje të reja nuk kanë pasur aspak efekt.

Aktorët perëndimorë kanë vazhduar ndër vite të mbështesin reformat politike që përfshijnë nacionalistët. Ndërsa kjo mund të ketë qenë një domosdoshmëri për t'i dhënë fund luftës, nuk ka pasur asnjë strategji për t'i dhënë fund ndikimit mbizotërues të nacionalistëve - shpesh jashtë qëllimit politik dhe duke u dhënë përparësi interesave të tyre kombëtare, siç janë mundësitë ekonomike dhe shqetësimet në lidhje me emigracionin. Kjo i fuqizoi nacionalistët. Legjitimimi i vazhdueshëm politik, dhe siç do të shohim më vonë fuqizimi ekonomik, i këtyre strukturave ka qenë një problem i vazhdueshëm që vepron kundër progresit/pages së qëndrueshme në rajon dhe komuniteti ndërkombëtar është pjesërisht përgjegjës për asistimin në rritjen e nacionalistëve dhe forcimin e pushtetit të tyre.

Si pasojë, sistemet politike që ekzistojnë tani në të gjithë Ballkanin janë armiqësorë ndaj ideve të barazisë dhe transformimit gjinor. Ky është gjithashtu një rezultat i intervistave të ndryshme që Impunity Watch realizoi në kontekstin e këtij raporti. Vazhdimi i mbështetjes së këtyre sistemeve rrezikon konfliktin dhe paqëndrueshmërinë në të ardhme - pikërisht ato gjëra që komuniteti ndërkombëtar kërkoi të shmangte. Deri më tani, ka pasur pak vetë-reflektim ose llogaritje. Ky është një model historik në Ballkan ku aktorët e jashtëm ndikojnë, shpesh në mënyrë negative, por nuk mbajnë përgjegjësi për këtë¹³.

Momentet thelbësore për ndryshim, gjatë rrugës, nuk u përdorën. Në Bosnjë dhe Hercegovinë ka një prirje të dokumentuar mirë toleruese në përpjekjet e reformës së komuniteti ndërkombëtar ndaj kërkesave etno-nacionaliste¹⁴. Kjo ka mbajtur në vend strukturat diskriminuese dhe madje i ka lejuar grupet etno-nacionaliste të ripërforcojnë fuqinë e tyre. Disa shembuj të kësaj "qasjeje toleruese" përfshijnë:

- Pati një mungesë mbështetjeje për për prokurorinë dhe gjykatat e nivelit shtetëror kur ato filluan të merreshin me krimin e organizuar dhe korrupsionin e nivelit të lartë në 2011.¹⁵ Gjithashtu, në vitin 2009, BE-ja nuk arriti të ushtrojë presion të mjaftueshëm politik mbi Bosnjën dhe Hercegovinën për të vënë në zbatim një gjykim nga GJEDNJ-ja në vitin 2009,

¹² Hassenstab C.M. dhe Ramet S.P., *Gender (In)equality and Gender Politics in South-eastern Europe*, 2015.

¹³ Tony Judt, Op. cit.

¹⁴ Raporti WILPF 2018, Op. cit.

¹⁵ Ibid.

që sfidon diskriminimin në sistemin zgjedhor, duke treguar një problem strukturor në Bosnjë dhe Hercegovinë me diskriminimin e institucionalizuar si rezultat negativ i Marrëveshjes së Paqes të Dejtonit.¹⁶ Mosveprimi në këto raste e garantoj më tej hapësirën politike për etno-nacionalistët. Veprimi mund të kishte hapur rrugën për një proces real demokratik jo-diskriminues në të cilin do të garantohej pjesëmarrja kuptimplote e të gjithë qytetarëve, në vend që të ishte një e drejtë ekskluzive e elitave etno-nacionaliste. Nga e kaluara duhet të nxirren mësimet. Skandali aktual i akuzave për korrupsion ndaj kryetarit të këshillit gjyqësor në Bosnje dhe Hercegovinë është një moment i mirë për të sfiduar sistemet e pandëshkueshmërisë.¹⁷ Një letër e përbashkët e OSBE-së, BE-së dhe SHBA-së që dënon këto praktika është një hap i parë i mirë dhe tregon solidaritet me kërkesat e shprehura nga demonstruesit në rrugë.¹⁸ Megjithatë, shprehja e shqetësimit nuk është e mjaftueshme. Fjalët duhet të pasohen nga vepra.

- Në mënyrë të ngjashme, protestat në mbarë Bosnjën që u mbajtën në vitin 2014 dhe bënë thirrje për drejtësi sociale dhe reforma kundër korrupsionit mund të kishin hapur hapësirë në kombin e ri që ky i fundit t'i linte pas ndasitë etnike dhe të pajtohej me më shumë përfshirje sociale dhe solidaritet; të gjitha fushat që janë të rëndësishme gjithashtu nga një perspektivë transformuese gjinore. Protestat gjithsesi u ndërprejnë me pajtueshmërinë e komunitetit ndërkombëtar i cili nuk e kuptoi ose nuk dëshironte ta kuptonte situatën politike dhe të tregonte solidaritet me popullin.¹⁹ Përsëri u bënë marrëveshje për të kënaqur etno-nacionalistët.
- Marrëveshje të ngjashme që promovojnë nacionalizëm në vend që të sfidojnë këto sisteme u bënë gjatë pranimit në BE të Kroacisë, ku përshtatshmëria politike la pas shqetësime të tjera, siç është një qëndrim i qartë për dëmshpërblimet për dëmet e luftës, ndër të tjera për viktimat e dhunës seksuale të lidhura me konfliktin.²⁰ Duke qenë se këto dëmshpërblime do të përfitoheshin gjithashtu nga ata që qenë viktimat të ashtuquajturës “Lufta për Atdhe”, nacionalistët ishin kundër tyre. Mungesa e një qëndrimi të qartë politik nga ana BE-së për dëmshpërblimet në rastin e anëtarësimit të Kroacisë në BE ndihet edhe sot e kësaj dite në pjesë të tjera të Ballkanit, ku argumenti i thjeshtë bëhet nga elitat nacionaliste: "Nëse Kroacia nuk pati nevojë ta bënte këtë, pse duhet ta bëjmë ne?" Diskutimet aktuale mbi statusin dhe të ardhmen e Kosovës gjithashtu nuk duket se do të kenë gjasa të promovojnë një mesazh ndryshe.

¹⁶ Ibid. ECtHr, *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, Grand Chamber, Judgment, App no 27996/06 and 34836/06, 22 dhjetor 2009.

¹⁷ Shikoni BIRN, Danijel Kovacevic, Zyrtari i lartë i Bosnjës përballet me hetim disiplinor, BIRN, qershor 2019, i disponueshëm në: <https://balkaninsight.com/2019/06/01/top-bosnian-judicial-official-faces-disciplinary-probe/>

¹⁸ Shikoni raportimin nga Global Post në qershor 2019, i disponueshëm në <https://theglobepost.com/2019/06/26/bosnia-judiciary/>

¹⁹ Denisa Kostovicova (2013) *Civil society and reconciliation in the Western Balkans: great expectations?* në Eviola Prifti (ed.), *E Ardhmja Evropiane e Ballkanit Perëndimor* - Thessaloniki@10. EU Instituti për Studime Sigurie, Paris, Francë, 2013, pp. 101-109.

²⁰ Simic, *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans*, 2013Op. Cit. Intervista të realizuara nga autori.

Edhe në këtë rast, nacionalistëve u është dhënë deri më tani hapësira më e madhe në tryezën e bisedimeve - në kurriz të zërave të tjerë, përfshirë atyre që kërkon transformim dhe drejtësi gjinore. Pyetja është, si do të ndryshojë kjo pas zgjedhjeve të fundit.

Si përfundim, në periudhën e pas konfliktit u është dhënë shumë hapësirë etno-nacionalistëve që drejtojnë një politikë gjinore armiqësore. Për të promovuar barazinë gjinore dhe drejtësinë tranzicionale që mund të çojë në ndryshime, këto struktura duhet të sfidohen dhe përfundimisht të shpërbëhen. Këtu roli që mund të luajë drejtësia tranzicionale është i rëndësishëm, por, siç do të tregohet më poshtë, ky rol është konceptuar shumë ngushtë si kryesisht drejtësi penale, e cila ka parë individë të fajësohen vetëm pasi janë prezantuar si të dëbuar, ndërsa lënë në fuqi sistemin e gjerë të pandëshkueshmërisë.

Mesazhi politik që vjen nga Ballkani është se diskriminimi, ulja pushtetit në duart e disave, mund të institucionalizohet pa ndonjë pasojë të vërtetë politike. Kjo mund të japë frytë. Politika ishte dhe është një "botë burrash" në Ballkan dhe, në të vërtetë, në shumë pjesë të botës. Shanset që u paraqitën pas konflikteve të viteve '90 për t'i rrëzuar këto sisteme shkuan kot. Dhe ky realitet vazhdon ta përndjekë edhe sot rajonin.

2. Aktorë të jashtëm e kanë përshkruar tranzicionin në një ekonomi neolibérale si një nevojë absolute pa i kushtuar shumë vëmendje të gjithë atyre që do të përfitonin nga politika të tilla.

Aktorët e jashtëm përmes politikave i kanë përshkruar tranzicionet në Ballkan në vitet '90 gjithashtu si një transformim i domosdoshëm nga socializmi i drejtuar nga shteti në një ekonomi neolibérale.²¹ Ky transformim, i cili ishte i lidhur me përpjekjet për demokratizim, u nxit shumë nga komuniteti ndërkombëtar kryesisht përmes një sërë reformash ekonomike, ato më të rëndësishmet të udhëhequra nga BE-ja dhe Banka Botërore.²²

Logjika ekonomike ishte të krijohet rritje përmes zvogëlimit të kufizimeve dhe borxheve të theksuara, të cilat shpesh shihen si rezultat i strukturave shtetërore tepër burokratike, por edhe i përfitimeve sociale të shtrenjta dhe standardeve tepër mbrojtëse të punës. Qëllimi është të rritet konkurrenca në mënyrë që të ssillen investime, punë dhe stabilitet. Kjo logjikë është gjithashtu në zemër të procesit të pranimit në BE.

Siç mund të dëshmojmë sot, këto reforma ekonomike nuk patën rezultatet e pritura. Kjo nuk shpërbeu "strukturat e vjetra të pushtetit"; nacionalistët qëndruan në pushtet dhe - së bashku me institucionet dhe grupet e biznesit të lidhura me ta - parandaloi

²¹ shikoni Komisioni Evropian, Një perspektivë e besueshme e zgjerimit për angazhimin e zgjeruar të BE-së me Ballkanin Perëndimor, Komunikim nga Komisioni Evropian për Parlamentin Evropian, Këshillin, Komitetin Ekonomik dhe Social Evropian dhe Komitetin e Rajonit, Strasburg, 6.2.2018, COM (2018) 65 final, pp. 5 – 6. Wolfgang Petritsch. "Geopolitik am Balkan: China, Russland, Türkei und die arabischen Golfstaaten als Akteure in Südosteuropa" - 3/2018: Europäische Rundschau.

²² Raporti WILPF report 2018, Op. cit.; Gjykata e Grave, Sarajevë, 2015.

çdo reformë të vërtetë, çdo hapje të vërtetë të ekonomisë që përfundimisht është në dobi të të gjithëve. Megjithatë, këta faktorë kontekstual nuk u integruan në mënyrë adekuate në reformat ekonomike nga komuniteti ndërkombëtar, i cili investoi ekonomikisht dhe financiarisht në periudhën pas konfliktit.²³

Askush nuk pyeti se kush do të përfitonte, si përfundim, nga reforma ekonomike dhe investimet ose se kë po mbështeste saktësisht komuniteti ndërkombëtar. Sot është e qartë se kjo çoi në një sasi të madhe sistemesh pandëshkueshmërie, të cilat janë implikuar në dhunën e kaluar, si ekonomike ashtu edhe politike. Humbësit kryesorë, kjo është gjithashtu e qartë, janë gratë, pakicat dhe ato që janë në kundërshtim me status quo-në politik dhe ekonomik.

Nga këndvështrimi gjinor, faktorët kontekstualë nuk janë marrë parasysh, për shembull në lidhje me mënyrën sesi ky transformim ekonomik, i cili përfundimisht dështoi,²⁴ do të ndikonte te gratë dhe sesi ai shihej nga ato. Veçanërisht, nismat për reformë ekonomike nuk morën parasysh përvojat e kaluara rreth dhunës socio-ekonomike, sidomos ato që ndodhën gjatë konflikteve. Komuniteti ndërkombëtar mbështeti imponimin e reformave ekonomike neoliberales pa marrë parasysh realitetet e kaluara dhe aktuale socio-ekonomike, sidomos ato të grave.

Këtu duhet të merret në konsideratë një faktor tjetër i rëndësishëm, integrimi shoqëror pas shpërbërjes së ish-Jugosllavisë ndodhi nën kushte nacionaliste dhe për më tepër, se integrimi ndodhi përmes një grumbullimi brutal të kapitalit përmes dhunës sociale dhe ekonomike.²⁵ Në veçanti, fakti që gratë e të gjitha etnive i përjetuan këto ndryshime si humbje të mëdha duke humbur vendet e tyre të punës dhe mjetet e të ardhurave, duke u shtyrë në varfëri dhe nga nënshtrimi i tyre ndaj strukturave patriarkale të përforcuara nuk u trajtua si duhet në këto politika rindërtimi.²⁶ Përkundrazi, çështjet e grave u shpallën një çështje e sundimit të ligjit vetëm dhe të shkëputura nga çështjet ekonomike. Legjislacioni mbi mosdiskriminimin u pa si përgjigje, përveç ndjekjes penale selektive për dëmtime fizike. Por rindërtimi, i cili vazhdoi paralelisht, u përjetua nga shumë gra si një padrejtësi dhe pandëshkueshmërie; ai ndihet si padrejtësi sociale dhe ekonomike.

Ata që u pasuruan në mënyrë të paligjshme gjatë luftës, vazhduan ta bëjnë këtë në epokën e pas-konfliktit duke përfituar gjithashtu nga paratë e rindërtimit që vërshuan në rajon për të mbështetur reformat ekonomike. Këto grupe dhe struktura kontrollojnë politikën, institucionet e sundimit të ligjit dhe qasjen në tregun e punës dhe ekonominë më gjerësisht. Të pa sfiduar, ata e patën shumë të lehtë këtë.

Fakti është se realiteti ekonomik dhe politik i përjetuar çdo ditë nga gratë në vendet e ish-Jugosllavisë mbetet i frikshëm. Politikat gjinore që përqendrohen

²³ Reformat në shumë raste u financuan nëpërmjet huave dhe kredive, e cila shpjegon gjithashtu borxhet e mëdha që kanë vendet në rajon.

²⁴ Megjithatë, disa do të argumentonin se qëllimi i transformimit ekonomik – për të transformuar shoqëritë nga ekonomi socialiste në ekonomi (neo)liberale të strukturuar – është arritur. Shikoni Raporti EILPF 2018. Ata do të shtonin se strukturat neo-liberale nuk arrijnë ta ndihmojnë shoqërinë të marrë veten nga lufta dhe të garantojnë drejtësinë aq të nevojshme sociale si një platformë nga e cila ndërtohet paqja e qëndrueshme dhe gjinore.

²⁵ Gjykata e Grave, 2017.

²⁶ Politika e zgjerimit të KE-së dhe paketa e reformave në Ballkanin Perëndimor, të dyja i ndajnë reformat ekonomike nga çështjet e barazisë gjinore.

vetëm në forcimin e të drejtave të barazisë në legjislacion pa shikuar realitetet ekonomike dhe pa hetuar se kush përfiton nga ekonomia aktuale nuk do të ndryshojë shumë gjëra. Pranimi i këtij fakti dhe marrja e masave do të jetë një hap i rëndësishëm.

Për ta përmbledhur, faktorët kontekstualë të sapopërmendur do të kishte qenë të rëndësishëm për t'u marrë parasysh në çdo përpjekje për reformën e rindërtimit. Siç tregon një raport i fundit nga Lidhja Ndërkombëtare e Grave për Paqe dhe Liri, kjo nuk ka ndodhur.²⁷ Ajo që mbetet është se reformat ekonomike të dështuara kanë fuqizuar financiarisht sisteme pandëshkueshmërie, duke u siguruar atyre fuqi ekonomike përveç fuqisë politike që mundën të fitonin pas luftës në vitet '90. Në vend që të nxisin ndryshimin për gratë, këto reforma në të vërtetë kanë dobësuar aspiratat për barazi gjinore.

²⁷ Raporti WILPF 2018, Op. cit.

Kapitulli II

Si ka formësuar konteksti politikat mbi drejtësinë tranzicionale dhe barazinë gjinore

Këta faktorë kontekstualë që sapo u përmendën kanë formësuar politikat tranzicionale në Ballkan dhe potencialin e tyre për të pasur një efekt transformues gjinor. Oportunizmi politik i shkaktuar nga mënyra se si u zgjidh konflikti dhe nga interesat mbizotëruese ekonomike kanë garantuar të ketë pak hapësirë për të adresuar drejtësinë gjinore dhe atë tranzicionale nga një perspektivë më e gjerë dhe gjithëpërfshirëse.

Kjo nënkuptonte se drejtësia tranzicionale në vendet e ish-Jugosllavisë mund të mos ketë potencialin e saj të plotë për të qenë transformues. Ne argumentojmë se ky nuk është një problem me mekanizmat e drejtësisë tranzicionale, por lidhet më shumë me një dështim të politikës, e cila, me dëshirë ose jo, nuk iu përgjigj në mënyrë strategjike faktorëve kontekstualë dhe nuk u përpoq t'i ndryshonte ato. Kjo mundësi e humbur nuk është e habitshme nga këndvështrimi i atyre që janë në pushtet, të cilët përfitojnë nga strukturat e pandëshkueshmërisë, por për më tepër nga perspektiva e komunitetit ndërkombëtar i cili pretendon se është një mbështetës i fortë i drejtësisë tranzicionale, duke përfshirë potencialin e saj për barazi gjinore.

Faqet në vijim do të japin disa shembuj se si është formësuar politika tranzicionale nga këta faktorë kontekstual dhe çfarë pasojash ka pasur kjo nga një perspektivë gjinore. Përsëri, ne e shohim këtë nga këndvështrimi i politikës së ndërmarrë nga aktorët ndërkombëtarë, të tillë si BE-ja dhe Banka Botërore. Arsyeja është se kjo perspektivë deri më tani është nën-përfaqësuar dhe se ekziston një nevojë urgjente për të nxjerrë mësim në mënyrë që të ndryshojmë politikën aktuale të drejtësisë tranzicionale dhe të mos përsëriten të njëjtat gabime në kontekste të tjera ku ndërhyjnë komuniteti ndërkombëtar.

1. Politikat e drejtësisë tranzicionale janë fokusuar përciptazi në drejtësinë penale.

Një nga funksionet kryesore të drejtësisë tranzicionale është të sfidojë pandëshkueshmërinë. Mungesa e ndëshkueshmërisë për krimet e rënda të kryera në të kaluarën dëmton paqen, pajtimin dhe demokracinë e qëndrueshme. Në nivelin individual, vazhdimi i pandëshkueshmërisë i ri-viktimizon ata që i janë nënshtruar abuzimit. Ajo i mban ata në të kaluarën dhe nuk i lejon të vazhdojnë para. Nevojiten politika gjithëpërfshirëse që adresojnë nevojat të ndryshme të drejtësisë që ekzistojnë në një shoqëri pas mizorive masive. Këto nevojat të drejtësisë mund të variojnë nga kërkesat për ndëshkim, siç është ndjekja penale e autorëve, kërkitimi i së vërtetës dhe dëmshpërblimeve, si edhe nevojat shpërndarëse për të kapërcyer shkaqet kryesore si pabarazitë dhe nevojat parandaluese, për të garantuar që gjëra të tilla nuk do të ndodhin më. Gjatë dekadave të fundit, gratë në shoqëri të ndryshme kanë qenë në pararojë për të identifikuar këto nevojat të drejtësisë dhe të luftojnë për to.

Kjo nuk ka qenë ndryshe në rajon. Ndërsa luftërat e viteve '90 shkaktuan shumë viktime, gratë ishin sidomos në shënjestër pasi ato i nënshtroheshin përdhunimeve dhe torturave. Ata janë vrarë, shfrytëzuar ekonomikisht dhe janë marginalizuar në aspektin social. Kërkesa të shumta për drejtësi janë identifikuar nga grupet e grave përgjatë

viteve, të tilla si ndjekja penale e autorëve, gjetja e eshtrave të të zhdukurve, marrja e dëmshpërblimeve për dëmet e ndryshme të pësuar, pjesëmarrja në vendimmarrje dhe të njihen, të mbahen mend dhe të marrin garanci se gjërat kanë ndryshuar.²⁸ E gjithë kjo tregon për një thirrje më të gjerë për të luftuar pandëshkueshmërinë në një mënyrë gjithëpërfshirëse.

Megjithatë, kjo nuk është pasqyruar sa duhet në politika. Reagimi i politikave ndaj këtyre kërkesave ka qenë shumë i ngushtë, duke u përqendruar kryesisht në drejtësinë penale. Qasjeve të tjera më holistike që do të përfshinin dëmshpërblime, kërkim të së vërtetës dhe reformë institucionale u janë dhënë më pak përparësi ose janë aplikuar në mënyrë të gabuar. Një tregues i mirë për këtë është mungesa e politikave gjithëpërfshirëse të drejtësisë tranzicionale në ndonjë prej vendeve të ish-Jugosllavisë. Kjo ishte një kërkesë kryesore nga grupi i grave dhe mund ishte vënë lehtësisht në zbatim nga një shtysë qëndrueshme politike nga BE-ja dhe vendet anëtare të saj.

Një tregues tjetër mund të gjendet në raportet vjetore të progres raporteve të vendeve nga KE-ja që janë pjesë e politikës së zgjerimit të BE-së. Fokusi kryesor këtu është në çështjet e krimeve të luftës në vend; mekanizmat e tjerë trajtohen më shkurt dhe në mënyrë të shkëputur.²⁹ Mbështetja e ofruar për KOMRA-n³⁰ me kalimin e viteve nuk ka zbuluar ndonjë rezultat domethënës pasi i mungon mbështetja e qëndrueshme politike përveç kontributeve bujare financiare.

Pasoja e një qasjeje kaq të ngushtë politikash është se drejtësia tranzicionale nuk mund të përdorë potencialin e saj të plotë për të kontribuar në transformimin dhe shpërbërjen e sistemeve të ngulitura të pandëshkueshmërisë, përfshirë edhe nga një perspektivë gjinore. Ajo ka lënë të paprekur ideologji gjinore armiqësore dhe etnocentrike dhe i është dhënë shumë pak mundësi për të sfiduar hapësirën e integritit shoqëror pas luftës, siç është formësuar nga nacionalistët e përfshirë në dhunë dhe abuzime gjatë kohës së luftës. Kështu që kjo i ka lënë në fuqi strukturat që kanë qenë përgjegjëse për dhunën ndaj grave. Politikat e drejtësisë tranzicionale nuk kanë arritur të trajtojnë shkakun kryesor për ekzistencën e tyre: të luftojmë pandëshkueshmërinë. Ky është një lajm i keq nga perspektiva gjinore, por më gjerësisht edhe për luftën kundër pandëshkueshmërisë në Ballkan.

Faktorët kontekstualë, sidomos marrëveshjet etnike për ndarjen e pushtetit, siç ndodh në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe në një farë mase në Kosovë, e kanë shtyrë drejtësinë tranzicionale drejt qasjeve të ngushta.

Një analizë më e thellë tregon se marrëveshjet për ndarjen e pushtetit etnik në disa prej hapësirave pas konfliktit në ish-Jugosllavi kanë kontribuar në ngushtimin e fushëveprimit të përpjekjeve të drejtësisë tranzicionale në "vetëm ndjekje penale".

²⁸ Hadsimesic, Lejla, Pasojat e Dhunës Seksuale të lidhur me Konfliktin në Shoqërinë e Pas-Konfliktit: Studim për Shpërblimet në Bosnje dhe Hercegovinë, in Ni Aolain, F. Cahn, N. Haynes, D.F., Valji, H (eds), *The Oxford Handbook of Gender and Conflict*, 2018, p. 508 (tani e tutje referuar si Ni Aolain, *The Oxford Handbook of Gender and Conflict*, 2018).

²⁹ Për progres raportet e KE-së mbi vende të ndryshme të Ballkanit Perëndimor shikoni faqen e internetit të Politikave Evropiane të Fqinjësisë dhe Negociatat Zgjerimit në https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/package_en.

³⁰ KOMRA është shkurtimi për Komisioni Rajonal për Vërtetimin e Fakteve mbi Krimet e Luftës dhe Shkeljeve të tjera të rënda të të Drejtave të Njeriut të kryera në Territorin e ish-Jugosllavisë nga 1 janari 1991 deri më 31 dhjetor 2001.

Kjo mund të shkaktojë polemikë, por drejtësia penale me shumë gjasa ishte “e keqja më e pakët” dhe gjëja që mund të gëlltitej më lehtë nga ana që ndërmjetësojnë përfundimin e konfliktit dhe të vendosin për parametrat për rindërtim pas luftës. Nuk është sekret se drejtësia penale si brenda vendit ashtu edhe në nivel ndërkombëtar varet shumë nga bashkëpunimi, se ajo do të arrijë të dënojë vetëm një pjesë të vogël të autorëve, se do të synojë kryesisht shkelje fizike dhe do të lërë të paprekur dhunën ekonomike ose pandëshkueshmërinë sistematike. Ajo do të zbulojë të vërteta procedurale, por do të lërë jashtë shkaqe të ndërlikuara të gërshetuara për konflikt, të cilat shpesh nxiten nga strukturat dhe interesat vendorë dhe ndërkombëtarë të pushtetit. Për të treguar këtë narrativë ka pak ose aspak interes politik. Është më e lehtë të ngresh gishtin drejt një numri të vogël “të dëbuarish të ligë” të dënuar.

Në një farë mënyrë duket sikur strukturat nacionaliste në Ballkan, me kalimin e viteve, kanë arritur të shmangin çdo pasojë reale ose të bëjnë ndonjë ndryshim real pavarësisht rasteve të krimeve të luftës. Drejtësia penale është në fund të ditës përgjigja më pak e dëmshme për sistemin e tyre, veçanërisht në situatat kur institucionet janë të dobëta ose lehtësisht të ndikueshme. Ky realitet bie ndesh me “premtimin e madh” dhe pritshmëritë për drejtësi në një moment kur presioni i publikut ishte i lartë pasi dëshmoi luftën e parë tërësisht të shfaqur në televizion. Kjo pritshmëri është zmbrapsur, sidomos pas mbylljes së Gjykatës Penale Ndërkombëtare për ish-Jugosllavinë (GJPNJ). Dështimi i GJPNJ-së për të theksuar funksionin e saj komunikues duke ushqyer lëvizjet për drejtësi në terren në ish-Jugosllavi është shoqëruar me rezultate negative. Nacionalistët për shumë kohë kanë pasur shumë hapësirë për të nxitur ideologjitë dhe për të përhapur narrativën e tyre.³¹

Nevojiten qasje më të gjera që ta çojnë drejtësinë tranzicionale në nivel komuniteti.

Ne nuk po pretendojmë se drejtësia penale nuk ka asnjë rol. Viktimat e kanë kërkuar dhe vazhdojnë ta kërkojnë atë. Ajo që ne mund të dëshmojmë në vendet e ish-Jugosllavisë është se më vete është shumë e vështirë të mbash barrën e drejtësisë tranzicionale dhe të ndryshosh ideologjitë gjinore armiqësore. Shembulli më i mirë i kësaj mund të shihet në situatën sot në Prijedor, Bosnjën veriore. Prijedori ishte vendi i parë ku u bë spastrimi etnik gjatë fillimit të viteve '90. Krimet e kryera kanë qenë subjekt i gjykimeve të ndryshme penale në GJPNJ dhe në Gjykatën e Bosnjës dhe Hercegovinës. Teksa vizitoni Prijedorin sot, mund të vini re lehtësisht se asgjë nuk ka ndryshuar, sidomos për gratë e mbijetuara. Trauma e spastrimit etnik përjetohet përsëri çdo ditë nga provokimi nga autoritetet vendore, i cili shprehet përmes një qëndrimi revizionist duke riinterpretuar vendet përkujtimore³² dhe gjithashtu ekonomikisht duke qenë të diskriminuara në kërkimin e vendeve të punës. Shumë prej tyre thjesht kanë hequr dorë dhe larguar.

³¹ Instituti për Tranzicione të Integruara, Rikthim në Gjërat Bazë: Drejtësia Tranzicionale, Komunikimet dhe Narrativa Shoqërore (2019).

³² Një shembull është kampi i Trnopoljes, ku gjatë fushatës së spastrimit etnik aty u mbajtën kryesisht gra, fëmijë dhe burra të moshuar, të cilët iu nënshtruan krimeve kundër njerëzimit. Sot ai shërben si vend për të përkujtuar heronjtë serbë të luftës së viteve '90.

Ka një rritje ndërgjegjësimi nga disa pjesë të komunitetit ndërkombëtar, sidomos në Bosnjë dhe Hercegovinë, për mangësitë e një qasjeje të ngushtë ndaj drejtësisë tranzicionale. Puna e Fondit të Kombeve të Bashkuara mbi Popullsinë (UNFP) mbi dhunën seksuale të lidhur me konfliktin është një shembull, pasi interpreton qasjen në drejtësi në një kuptim shumë më të gjerë duke pranuar mundësinë e problemeve strukturore siç janë stigma brenda familjes dhe komunitetit që mund të krijojnë pengesa të pakapërcyeshme që shumica e grave të kërkojnë të drejtat e tyre.³³ Faktorë të tjerë si mungesa e mbështetjes së qëndrueshme politike për reformë institucionale, përfshirë zbatimin e ligjeve ekzistuese (p.sh. viktimat shpesh nuk mund të kenë qasje në të drejtat e tyre sepse nuk ka para për zbatimin e këtyre të drejtave, kështu që ato heqin dorë nga përpjekja) dhe lufta kundër pandëshkueshmërisë më gjerësisht, gjithashtu nga komuniteti ndërkombëtar, kanë çuar në frustrim midis grupeve të viktimave dhe aktivistëve që ndryshimi nuk do të vijë.

Organizatat e tjera gjithashtu kërkojnë të ndërmarrin një qasje më të gjerë. Përqendrimi i Organizatës për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë (OSBE) në arsim, përfshirë edhe në librat e historisë, është një shembull tjetër i qasjeve më të gjera që përqendrohen më shumë në nivelin e komunitetit dhe kulturës. Një raport i përbashkët për vitin 2018 nga misioni i OSBE-së në Kosovë mbi perspektivën e burrave mbi barazinë gjinore në Kosovë është një tjetër shembull i shikimit të dimensioneve strukturore në kontekstin e drejtësisë tranzicionale.³⁴ BE-ja deri më tani ka mbetur prapa duke u përqendruar vazhdimisht kryesisht në ndjekjen penale të krimeve të luftës në punën e saj rreth drejtësisë tranzicionale.³⁵ Të gjitha këto aktivitete nga komuniteti ndërkombëtar duhet të pasohen nga një vlerësim i plotë mbi mënyrën sesi investimi përputhet me rezultatin, ndryshimin real që ai prodhoi në terren për viktimat dhe të mbijetuarit. Investimet nga komuniteti ndërkombëtar gjithashtu duhet të jenë një pasqyrim i nevojave aktuale të viktimave dhe të mbijetuarve dhe të mos ndjekin përparësitë e politikave ose donatorëve të përcaktuara në Bruksel, Nju Jork ose Gjenevë.

Një fushë ku nevojitet më shumë mbështetje politike janë dëshmipërblimet.³⁶

³³ Shikoni faqen e internetit të UNFPA Bosnjë në <https://ba.unfpa.org/>. Shikoni gjithashtu Raportin UNSG të vitit 2019, Raportin për CRSV. Shikoni një konferencë rajonale të kohëve të fundit të mbajtur në Sarajevë (25 – 26 shtator) nga Këshilli Ndërfetar i Bosnjë dhe Hercegovinës (IRC) dhe Fondi i Kombeve të Bashkuara mbi Popullsinë (UNFPA) në mbështetje të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin, e disponueshme në <https://ba.unfpa.org/en/neës/inter-religious-council-bih-held-conference-sustaining-peace-through-trust-building-and>. Konferenca është pjesë e një programi të përbashkët të Kombeve të Bashkuara "Duke kërkuar mbrojtje, mbështetje dhe drejtësi për të mbijetuarit e dhunës seksuale gjatë konfliktit në Bosnje dhe Hercegovinë", e zbatuar nga IOM, UNDP, UNFPA dhe UN Women. Gjithashtu kini parasysh se numri i grave që pretendojnë pensione për dhunë seksuale të pësuar gjatë konfliktit, ku këto ekzistojnë, është shumë i kufizuar në Ballkanin Perëndimor dhe një rezultat i stigmës dhe faktorëve të tjerë strukturë që krijojnë pengesa për paditësit e mundshëm.

³⁴ OSBE, Këndvështrimi i burrave mbi barazinë gjinore në Kosovë, gjetjet kryesore nga anketa ndërkombëtare mbi burrat dhe barazinë gjinore, maj 2018.

³⁵ KE në progres raportet e tij 2019 thekson mesazhin se strategjitë për ndjekjen penale duhet të shqetësohen veçanërisht për dimensionet sistematike dhe/ose strukturore të shkeljeve masive. Ky mesazh tani jepet rregullisht në progres raportet vjetore nga KE. Një shembull pozitiv është raporti i fundit progres raportit për Kosovën, ku theksohen sfidat e paraqitura nga sistemet e pandëshkueshmërisë. Në mënyrë të ngjashme, progres raporti për Serbinë përmend këto sfida. Nevojitet ndjekja e vazhdueshme politike, si dhe në rastin e mbështetjes teknike të Kosovës. Duhet të ketë fokus më të qëndrueshëm mbi çështjet e dhunës seksuale të lidhura me konfliktin dhe mënyrën sesi ato reflektohen në strategjitë prokuroriale. Këtu vetëm progres raporti për Bosnjën e adreson vazhdimisht këtë çështje. Ekziston një problem i dukshëm me Kroacinë, e cila po mbetet pas në ndjekjen penale të rasteve të krimeve të luftës, përfshirë edhe rastet e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin, por brenda BE-së nuk ekziston asnjë mekanizëm real që mund ta sfidojë këtë. Shikoni progres raportet e KE-së, Op. cit.

Me kalimin e viteve, çështja e dëmshpërblimeve, me përbërësin e saj monetar dhe funksionin e saj të fortë të njohjes duke pranuar dëmin që u është shkaktuar të mbijetuarve, është manipuluar nga nacionalistët, të cilët me shumë aftësi arritën ta paraqisnin luftën dhe pasojat e saj si pjesë të axhendës së tyre politike. Në vend që të pranojnë se dëmi ka ndodhur në të gjitha palët, pavarësisht prejardhjes etnike, dëmshpërblimet janë shndërruar në një terren ndasie dhe konkurrence se cili grup ka vuajtur më shumë. Një fushë ku nevojitet më shumë mbështetje politike janë dëmshpërblimet.³⁶ Me kalimin e viteve, çështja e dëmshpërblimeve, me përbërësin e saj monetar dhe funksionin e saj të fortë të njohjes duke pranuar dëmin që u është shkaktuar të mbijetuarve, është manipuluar nga nacionalistët, të cilët me shumë aftësi arritën ta paraqisnin luftën dhe pasojat e saj si pjesë të axhendës së tyre politike. Në vend që të pranojnë se dëmi ka ndodhur në të gjitha palët, pavarësisht prejardhjes etnike, dëmshpërblimet janë shndërruar në një terren ndasie dhe konkurrence se cili grup ka vuajtur më shumë. E instrumentalizuar në këtë mënyrë, çështja e dëmshpërblimeve ka humbur potencialin e saj transformues pasi ato nuk mund të luajnë më një rol në promovimin e integritetit shoqëror. Kjo dështim godet më rëndë gratë. Është mbresëlënëse që 20 vjet pas luftës në Bosnje dhe Hercegovinë, ende nuk ka asnjë ligj shtetëror për dëmshpërblimin e viktimave të torturës. Një ligj i ri për viktimat e torturave në Republikën Srpska është etnikisht i njëanshëm. Kosova ofron pensione vetëm për përdhunimin e ndodhur deri në qershor 1999, duke përjashtuar de fakto viktimat etnike serbe.³⁷ Me përjashtim të Kroacisë, ende nuk ka një skemë gjithëpërfshirëse kompensimi në ndonjë prej vendeve të ish-Jugosllavisë dhe të mbijetuarit kanë të drejtë vetëm për pension invaliditeti, i cili është një formë ndihme sociale dhe jo dëmshpërblim. Një fokus i qartë politikash, përfshirë edhe nga BE-ja, mund të bëjë akoma një ndryshim. Kjo do të nënkuptonte rritjen e aftësive brenda delegacionit të BE-së në lidhje me çështjen e dëmshpërblimit, kryerjen e analizave të rregullta mbi këtë temë në progres raportet e një vendi në mënyrë që kjo të bëhet pjesë e kushtëzimit për anëtarësime dhe adresimin e kësaj teme në dialogje politike të nivelit të lartë me vendimmarrësit.

2. Politikat e kanë interpretuar tepër ngushtë drejtësinë tranzicionale duke parë kryesisht vetëm dëmin fizik ose dhunën e dukshme ndërsa shpërfillin adresimin e shkaqeve kryesore.

Diskutimet bashkëkohore mbi politikat rreth drejtësisë tranzicionale dhe asaj gjinore tregojnë për nevojën e politikës për të kontribuar në adresimin e shkaqeve kryesore të dhunës dhe abuzimeve. Kjo, për shembull, është pranuar në mënyrë të duhur në dokumentet e fundit të politikave, përfshirë edhe nga BE-ja. Kuadri i politikave të BE-së për drejtësinë tranzicionale shprehet në lidhje me këtë: "BE-ja mbështet proceset e drejtësisë tranzicionale që janë largpamëse me qëllim të transformimit të shoqërisë duke identifikuar dhe trajtuar shkaqet kryesore të konfliktit dhe dhunës që mund të gjendet te diskriminimi, marginalizimi ose shkelja e të drejtave sociale, ekonomike e kulturore."³⁸

³⁶ Lidhja Ndërkombëtare e Grave për Paqe dhe Liri si pjesë e Organizimi i Grave për Ndryshim në Siri dhe Bosnje e Hercegovinë *The Concept and Framework for the Development of a Gender-Sensitive Reparations Program for Civilian Victims of War in Bosnia and Herzegovina*, 2015.

³⁷ Impunity Watch, *Keeping the Promise*, Op. Cit.

³⁸ Shikoni kuadrin e politikave të BE-së në mbështetje të drejtësisë tranzicionale IV, 9, në http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (tani e tutje, kuadri i politikave të BE-së mbi drejtësinë tranzicionale).

Ndryshe nga kjo deklaratë, në Ballkan, përpjekjet e drejtësisë janë përqendruar kryesisht në pasojat e dukshme të luftës; përdhunimi, torturimi dhe zhdukja. Ana e padukshme, dhuna strukturore, si dhe pasojat psiko-sociale janë lënë kryesisht pa vëmendje. Kjo pati efektin që shkaqet thelbësore, të cilat gjenden në praktikat diskriminuese dhe seksiste si në nivel provat ashtu edhe në atë publik, s'janë adresuar. Shoqëria civile, konkretisht organizatat feministe, që nga koha e konfliktit kanë ofruar shpesh pak mjete dhe kufizime dhe mbështetje të kufizuar për viktimat dhe të mbijetuarit. Kohët e fundit, disa programe nga komuniteti ndërkombëtar kanë filluar të përqendrohen edhe në traumat dhe nevojat psiko-sociale të viktimave, gjë që është pozitive, por nevojiten përpjekje të mëtejshme për të rritur mbështetjen aktuale zyrtare të shtetit në këtë fushë.³⁹

Mungesa e një reagimi sistematik ndaj dhunës strukturore dhe dështimi për të shpërbërë strukturat e pandëshkueshmërisë që promovojnë pushtet etno-centrik mund të shihet qartë sot në vendet e ish-Jugosllavisë. Stereotipizimi gjinor është institucionalizuar dhe roli që një "grua e mirë" duhet të luajë në familje dhe komunitet është i qartë.⁴⁰ Konservatorizmi dhe strukturat patriarkale po shijojnë një rilindje.⁴¹ Ekzistojnë nivele të larta të dhunës në familje.⁴² Fakti është, dhe kjo është e dokumentuar mirë, se gratë në aspektin shoqëror, ekonomik dhe politik vazhdojnë të marginalizohen, gjë që tregohet në mungesën e pjesëmarrjes së tyre të vërtetë politike në vendimmarrje politike, përfshirë në proceset e drejtësisë tranzicionale.⁴³ Drejtuesit e sistemeve politike në funksion janë përsëri strukturat etno-nacionaliste, të cilat janë në gjendje të operojnë pa pasur frikë nga ndonjë formë pasojash. Ata mund të veprojnë me pandëshkueshmëri të plotë.

³⁹ Për shembull, "Duke kërkuar mbrojtje, mbështetje dhe drejtësi për të mbijetuarit e dhunës seksuale gjatë konfliktit në Bosnje dhe Hercegovinë", – Faza II, Aktivitetet e ndërmarra nga Organizata Ndërkombëtare për Emigracionin. Ky aktivitet është pjesë e një programi të përbashkët të Kombeve të Bashkuara "Duke kërkuar mbrojtje, mbështetje dhe drejtësi për të mbijetuarit e dhunës seksuale gjatë konfliktit në Bosnje dhe Hercegovinë", e zbatuar nga IOM, UNDP, UNFPA dhe UN Women.

⁴⁰ Mbi stereotipet gjinore brenda sistemit gjinor shikoni raportin e TRIAL International, Mitet e përdhunimit në gjyqet e dhunës seksuale të kohës së luftës, Sarajevë, 2017, i disponueshëm në <https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2018/01/20180112-TRIAL-Rape-Myths-ENG-WEB.pdf>.

⁴¹ FAO, Të dhëna gjinore të ndara – Ballkani Perëndimor, Raporte Statistikore 2005-2013, të disponueshëm në http://ëëë.fao.org/fileadmin/user_upload/nr/land_tenure/Genders_Report_WB.pdf; Shikoni OSBE, Këndvështrimi i Burrave mbi Barazinë Gjinore në Kosovës, Op. cit; Marina Hughson, Burrat në Serbi, Ndryshime, Rezistencë dhe Sfida, Rezultatet e Hulumtimit mbi Burrat dhe Barazinë Gjinore – Imazhe, Serbi, 2018, i disponueshëm në <https://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2018/06/IMAGES-Srbija-ENG-print-1.pdf>; Srdan Dusanic, Burri dhe marrëdhëniet gjinore në Bosnje dhe Hercegovinë, rezultate të kërkimeve me "imazhe", 2012, i disponueshëm në <https://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2015/01/Men-and-Gender-Relations-in-Bosnia-and-Herzegovina-Results-of-IMAGES-Research.pdf>; shikoni gjithashtu Institucionet Shoqërore & indeksi gjinor (SIGI) 2019: <https://www.genderindex.org/>. Mund të theksohet se disa gra janë në poste drejtuese nëpër qeveri në Ballkanin Perëndimor. Kjo nuk do të thotë se gjërat po ndryshojnë rreth politikave mbi drejtësinë gjinore dhe atë tranzicionale.

⁴² Shikoni anketimin e OSBE mbi Dhunën kundër Grave: Bosnja dhe Hercegovina – Raporti i Rezultateve 2019, i disponueshëm në <https://www.osce.org/secretariat/423470>.

⁴³ Shikoni, p.sh., Portali i të Dhënave Gjinore i Bankave Botërore, i disponueshëm në <http://datatopics.worldbank.org/gender/country>. Shikoni gjithashtu Databazën e Kuotave Gjinore nga International IDEA, Instituti për Demokraci dhe Asistencë Elektorale, i disponueshëm në <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-vieë/47/35>. Shikoni gjithashtu punën nga OSBE, përfshirë Studimi Krahësues i Strukturave për Gratë Deputete në Rajonin e OSBE, viti 2013, i disponueshëm në <https://www.osce.org/odihr/105940>. Shikoni artikullin nga Denis Čarkadžić, Poražavajući broj isabranih žena u entitetske i državni parlament, tetor 2018, në <https://istinomjer.ba/porasavajući-broj-isabranih-sena-u-entitetske-i-drsavni-parlament/?fbclid=IëAR1mA-BD532mt43ox4Ys7P5Si696q8sMEmqbhsgfkaTyjmxKxsx9mRfjg>.

Gabimet e politikave në fazën e rindërtimit pas luftërave të viteve '90 filluan herët me mungesën e dokumentacionit rreth këtyre formave më strukturore të shkeljeve. Dokumentacioni i politikave u përqendrua ekskluzivisht në shkelje masive të të drejtave të njeriut, të tilla si shfarosje, përdhunime, zhdukje me dhunë e tortura.⁴⁴ Dhuna më e gjerë strukturore ndaj grave, përfshirë dhuna ekonomike, sociale e kulturore, s'është dokumentuar zyrtarisht e, për pasojë, s'është integruar si pjesë e narracionit.

Qasja e ngushtë e drejtësisë penale formësoi përzgjedhjen e asaj që duhet dhe nuk duhet të dokumentohet. Dhuna ekonomike nuk u konsiderua pjesë e strategjive të prokurorisë, përfshirë në GJNPJ. Përparësi iu dha shkeljeve të të drejtave civile dhe politike mbi çdo shprehje tjetër dhune më strukturore. Konteksti nuk lejonte më shumë. Ai formësoi atë që ishte politikisht e përshtatshme dhe dhuna strukturore nuk ishte.

Proceset e kërkimit të së vërtetës mund të kishin bërë një ndryshim në plotësimin e qasjes së ngushtë të ndjekjeve penale duke e bërë më të dukshme dhunën strukturore. Megjithatë, deri më tani, ka pasur vetëm forma shumë të kufizuara të kërkimit të së vërtetës zyrtare në rajon.⁴⁵ Shtypja për shumë vite e kërkimit të së vërtetës zyrtare është dëshmi e qartë e mungesës së ndonjë qëllimi të vërtetë për të ditur se çfarë ndodhi dhe përse. Kërkimi i së vërtetës, nëse do të zhvillohej në mënyrë të pavarur, do të ishte shansi më i mirë për të zbuluar modelet dhe sistemet që kanë qenë përgjegjës për dhunën si edhe për të ofruar rekomandime se si ato të ndryshohen. Ajo do të tregonte se këto sisteme ekzistonin nëpër ndarje etnike dhe se si sidomos gratë viktimizoheshin nga këto sisteme. Gjykatat e Grave e drejtuara nga shoqëria civile tregoi potencialin që ka kërkimi i së vërtetës dhe qëndroi si një simbol i fortë për të dalë nga gracka etnike duke i vendosur zërat e grave në qendër. Por mesazhet dhe rekomandimet e saj sot janë harruar nga shumica e hartuesve të politikave dhe nuk janë marrë kurrë parasysh. Nëse do të ishin dëgjuar, ato mund të kishin informuar një model specifik për qasje politike më holistike dhe transformuese mbi drejtësinë tranzicionale në rajon.

Gjithashtu nisma KOMRA e udhëhequr nga shoqëria civile ka vite që po lufton për të marrë mbështetje politike zyrtare dhe kjo e ka një arsye. Hapësira politike për vlerësim zyrtar është e vogël dhe status quo-ja në vende të ndryshme të Ballkanit po e mban këtë me qëllim. Kërkimi i pavarur i së vërtetës mund të jetë i rrezikshëm për sistemet e pandëshkueshmërisë. Kjo do të thotë që nisma KOMRA duhet të vazhdojë të manovrojë me kujdes përmes kësaj. Duke parë potencialin e saj transformues gjinor dhe për t'u lidhur me grupet bazike, përfshirë ato që punojnë për çështjet gjinore, kjo do të rriste shanset e saj për të rikrijuar një lëvizjet të fortë që mund të kontribuojë në luftën kundër pandëshkueshmërisë.

Suksesi në fushën e të zhdukurve shpesh theksohet si i jashtëzakonshëm dhe se ai qëndron si një simbol i rëndësishëm për t'i dhënë kuptim të drejtës për të ditur.⁴⁶

⁴⁴ Shikoni Ewa Tabeau (ed.), *Konflikti në shifra, Viktimat e Luftërave të viteve 1990 në ish-Jugosllavi, (1991 – 1999)*, Dëshmi vo. 33, Komiteti i Helsinkit për të Drejtat e Njeriut në Serbi, Beograd 2009.

⁴⁵ Shikoni Impunity Watch, *Keeping the Promise*, Op. cit. Në nivel vendos, u zhvilluan disa procese për kërkim të së vërtetës, siç është Komisioni i Srebrenicës.

⁴⁶ Shikoni raportin e Impunity Watch, *Keeping the Promise* 2018, Op cit.

Kthimi i eshtrave të personave të vrarë gjatë konfliktit ka qenë një kërkesë kryesore e familjeve dhe solli një formë mbylljeje. Megjithatë, kontributi i kësaj në sfidimin e strukturave të pandëshkueshmërisë dhe efektet e saj më të padukshme janë të kufizuara. Fusha e të zhdukurve është një fushë shumë gjinore. Procesi nuk ofron ndonjë përgjigje se përse u zhdukën kryesisht burra dhe pse gratë mbetën pas. Dhe akoma më e rëndësishmja, ai nuk shtron pyetjen: çfarë u ndodhi grave? Janë bërë disa përpjekje për të mbështetur dëshmipërblimet dhe ato duhet të përforcohen. Megjithatë, kjo fushë ka qenë tradicionalisht asnjënjë dhe ka pasur sukseset e veta përmes kësaj, por ka dhënë një kontribut të kufizuar në sfidimin e dhunës strukturore të drejtuar ndaj grave.

3. Një narrativë e rëndësishme që është lënë pa u përfshirë nga politika e drejtësisë tranzicionale është dimensionin politik.

Ky raport ka vërejtur tashmë se si konteksti ekonomik ka formësuar hapësirën e rindërtimit pas konfliktit. Politika e drejtësisë tranzicionale si pjesë e kësaj hapësire nuk e ka prekur dimensionin ekonomik të luftës dhe të periudhës pas konfliktit, pavarësisht thirrjeve të përsëritura nga organizatat feministe.

Shoqëria civile ishte dhe është aktori i vetëm që sjell dimensionin ekonomik. Dëshmitë nga Gjykata e Grave dokumentojnë mirë dhunën sociale dhe ekonomike ndaj të cilave gratë u ekspozuan gjatë gjithë procesit të shpërbërjes së ish-Jugosllavisë. "Histeria nacionaliste dhe luftërat që shoqëruan shpërbërjen" ishin mjete për ata që ishin në pushtet që të grumbullonin kapital, shpesh me mënyra të paligjshme.⁴⁷ Logjika e etno-nacionalizmit që kapi shtetet e reja shërbeu për të legjitimuar dhunën brutale sociale dhe ekonomike, kryesisht nga burrat, siç janë plaçkitja e pronës publike dhe private, diskriminimi në vendin e punës, shtypja ekonomike me bazë etnike, të jetuarit në skamje dhe varfëri.⁴⁸ Dëshmitë e grave përshkruajnë mirë ndikimin katastrofik që pati kjo për ato dhe traumën që ato përjetuan atëherë.

Nga këndvështrimi i grave, periudha e pas luftës pësoi një erozion sistematik të sistemeve dhe ideve ekzistuese, të cilat bazoheshin në solidaritet dhe rishpërndarje. Siç përshkruhet aq mirë në raportin nga Gjykata e Grave: "Roli rishpërndarës i shtetit në garantimin e drejtësisë ekonomike dhe sociale u zvogëlua në mënyrë dramatike, së bashku me kujdesin për interesat e manjatëve kombëtarë, investitorëve të huaj dhe institucioneve financiare ndërkombëtare".⁴⁹ Ajo që del përsëri në pah vazhdimisht është se sistemet e pandëshkueshmërisë qenë në gjendje të përfitonin nga këto zhvillime.

Njohja e dëmit është një nga synimet kryesore të drejtësisë tranzicionale. Njohja është e rëndësishme për viktimat në nivel individual, por gjithashtu e rëndësishme kolektivisht në nivel shoqëror. Njohja gjithashtu luan një rol thelbësor si një garanci që kjo të mos përsëritet. Drejtësia tranzicionale, deri më tani, nuk ka qenë në gjendje të kontribuojë vërtet në njohjen e dimensionit ekonomik të periudhës së konfliktit si edhe të asaj të pas konfliktit.

⁴⁷ Gjykata e Grave, 2017, Op. cit.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid

Dëmi ekonomik i pësuar dhe si dhe humbja e përjetuar nuk janë njohur, po ashtu as kontributi i grave për rindërtimin e vendeve është njohur si duhet. Masat shtrënguese e imponuara si pjesë e rindërtimit ekonomik të pas luftës kanë shtuar stres shtesë për gratë dhe kanë rritur marginalizimin strukturor të tyre, pavarësisht një thirrje të përgjithshme për integrimin gjinor dhe analizë në angazhimet dhe deklaratat e politikave.⁵⁰

Pikërisht këtu ne identifikojmë hendekun më të madh gjinor dhe nevojën më të madhe për një ndryshim të politikave. Politika aktuale, siç është plani II gjinor i veprimit i BE-së, hesht në lidhje me këtë çështje, po ashtu edhe progres raportet e përvitshme.⁵¹ Për më tepër, ka pasur shumë pak punë analitike të koordinuar të kryer nga shoqëria civile, me disa përjashtime të rëndësishme. Shoqëria civile lokale është e hutuar duke mbushur vrima, siç janë nevoja të mëdha për mbrojtjeje për gratë e përfshira në raste të dhunës seksuale, si edhe ndjekja e proceseve mjaft komplekse dhe të sofistikuara të politikave, sidomos në arenën e zgjerimit. Ekziston një nevojë për të vënë në zbatim procese pjesëmarrëse dhe këshilluese që ofrojnë hapësirë për të menduar dhe zhvilluar politika me aktorë lokalë që marrin parasysh dimensionin ekonomik.

Vazhdojnë të organizohen shumë workshop-e nga donatorë ndërkombëtarë rreth drejtësisë gjinore dhe asaj tranzicionale, por ato shpesh përfundojnë si një listë projektesh, praktikash më të mira dhe historish suksesi. Çështjet kryesore dhe problemet strukturore, veçanërisht rreth dhunës ekonomike dhe pabarazisë, zor se diskutohen. Përveç mungesës problematike të përqendrimit të politikave, problemet e një shoqërie civile të drejtuar nga një donator dhe mënyra se si ajo anulon hapësirën për të diskutuar sfidat reale kontekstuale duke dashur vetëm të përqendrohen në histori suksesi bëhen shumë të dukshme këtu.⁵²

4. Politikat ndërkombëtare ia kanë vënë përgjegjësinë për dështimin shoqërive dhe komuniteteve lokale, por pa vlerësuar në mënyrë rutinë përpjekjet e komunitetit ndërkombëtarë ose pa adresuar mangësitë e veta.

Mbështetja ndërkombëtare në fushën e drejtësisë tranzicionale është tepër e rëndësishme. Ajo ka qenë më efektive kur është bërë në një mënyrë gjithëpërfshirëse me një pjesëmarrje të fortë të shoqërisë civile. Politika e drejtësisë tranzicionale

⁵⁰ Raporti WILPF 2018.

⁵¹ Në 2015, Komisioni Evropian dhe Shërbimi i Veprimit të Jashtëm Evropian miratuan Planin e dytë të Veprimit Gjinor, "GAP II", i disponueshëm në https://ec.europa.eu/europeaid/eu-gender-action-plan-ii-gender-equality-and-womens-empowerment-transforming-lives-girls-and-women-0_en. Për zbatimin e GAP II në vendet e Ballkanit Perëndimor, shikoni Nicole Farnsworth dhe Iliriana Banjska për Rrjetin e Grave të Kosovës, *Mind the Gap, An Independent Evaluation of the Implementation of the EU Gender Action Plan II in Western Balkan Countries*, 2017.

⁵² Shikoni një raport të fundit nga Qendra Kosovare për Studime Gjinor (KGSC) mbi Integrimin Gjinor përmes procesit të Integritimit Evropian (2016). Raporti i ngjan një raporti të BE-së dhe jo raportit të një shoqërie civile. Ai prezanton disa gjetje interesante në lidhje me mungesën e vetëdijes nga gratë në Kosovë rreth procesit të integritimit në BE dhe politikave të barazisë gjinore, por më pas në mënyrë fetare përparësitë e planit gjinor të veprimit të BE-se si edhe qasjen e projektit duke cituar se "mënyra më efektive për çuarjen përpara të axhendës së barazisë gjinore ka qenë duke ndërtuar histori suksesi, të cilat mund të përsëriten edhe në zona të tjera të vendit". Ai flet gjuhën e BE-së dhe jo atë të viktimave. Ai nuk arrin të kontekstualizojë çështjen dhe shmang parjen e lidhjeve midis të kaluarës dhe të tashmes. Ai e bën barazinë gjinore një proces pilot në vend të një vizioni shoqëror i cili duhet ndjekur dhe për të cilin duhet luftuar.

që synon të kontribuojë në ndryshim gjithashtu duhet të njohë kompleksitetin dhe të shmangë paraqitjen e një tabloje të njëanshme bardhë e zi. E kaluara është shumë e ndërlikuar me shtresa të shumta përgjegjësie.

Duke u bazuar në ato që përmendëm më sipër, kur dikush lexon raportet dhe vlerësimet e bëra nga aktorë ndërkombëtarë, të tillë si BE-ja ose Banka Botërore, mund të shihet një caktim i qartë i përgjegjësisë për mungesën e progresit në çështjet e barazisë gjinore. “Fajtorët” kryesorë janë shoqëritë lokale dhe institucionet e tyre si dhe strukturat patriarkale. Kjo është padyshim e vërtetë dhe këto struktura janë përforcuar nga faktorë më të gjerë social, politik dhe ekonomik, disa të lidhur me konfliktet e disa jo, që kanë gjetur shprehjen e tyre në militarizim, mashkullorësi të dhunshme, struktura politike etno-nacionale, dhunë në familje dhe dhunë kundër gratë në përgjithësi. Institucionet e dobëta ose jofunksionale që shpesh udhëhiqen nga paragjykimet gjinore nuk kanë qenë të dobishme në shpërbërjen e këtyre strukturave. Ata nuk qenë në gjendje të sfidonin kulturën ekzistuese të pandëshkueshmërisë.

Për të ndryshuar dhe për të arritur progres në fushën e barazisë gjinore, këta faktorë strukturorë duhet të adresohen; duke çuar përfundimisht në shpërbërjen e strukturave. Kjo do të kërkonte vullnet politik afatgjatë. Ndryshimi nuk do të ndodhë brenda natës dhe do të kërkonte politika të bazuara në një analizë më të gjerë kontekstuale. Megjithatë, kjo mungon në shumicën e proceseve të politikave, duke i bërë ato kryesisht reaktive dhe, për pasojë, duke humbur potencialin transformues që mund të kenë politikat. Kjo mund të shihet qartë në fushën e barazisë gjinore.

Politika në këtë fushë është kryesisht të reagohet ndaj simptomave. Strukturat bërthamë nuk preken. Le të japim disa shembuj këtu.

Një shembull mund të jetë vendimi i përmendur më parë në GJEDNJ në çështjen Sejdić-Finci. Gjykimi adreson zemrën e çështjes, strukturat diskriminuese të prodhuara nga marrëveshje etnike për ndarjen e pushtetit, siç mishërohet nga Marrëveshja e Dejtonit. Kjo marrëveshje, siç është përcaktuar më parë, kufizoi në mënyrë të konsiderueshme hapësirën për barazi gjinore dhe qasje transformuese dhe që në dobi, për më shumë se 20 vjet tashmë, për strukturat etno-nacionaliste që nuk kanë sjellë ndëshkime për krimet e kaluara dhe ato aktuale. Deri në vitin 2014, BE-ja ndoqi një politikë kushtëzimi për këtë çështje.⁵³ Hyrja në fuqi e një Marrëveshjeje Stabilizim-Asociimit (MSA) midis Bosnjës dhe Hercegovinës dhe BE-së ishte e kushtëzuar me ndryshime kushtetuese për të hequr dispozitat diskriminuese nga rregullat elektorale për zgjedhjen e presidentit dhe parlamentit. Kjo në të vërtetë nënkuptonte ndryshimin e marrëveshjes për ndarjen e pushtetit të parashikuar në Dejton, e cila përfundimisht mund të kishte dobësuar pushtetin e strukturave etno-nacionaliste. Kjo mund të kishte hapur hapësirë për të kërkuar barazi gjinore. Por ndodhi e kundërta. BE-ja ndryshoi qasjen e saj dhe ra dakord për hyrjen në fuqi të marrëveshjes (1 qershor 2015). Mekanizmi tani është zhdukur.

⁵³ Dokumenti i Punës i Stafit të Komisionit Evropian, Raport Analitik, *Accompanying the document*, Komunikim nga Komisioni për Parlamentin dhe Këshillin Evropian, Opinioni i Komisionit mbi aplikimin e Bosnjës dhe Hercegovinës për anëtarësim në Bashkimin Evropian, Bruksel, 29.5.2019 SWD(2019) 222 përfundimtar, i disponueshëm në <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-herzegovina-analytical-report.pdf>.

BE-ja i kujton vazhdimisht Bosnjës dhe Hercegovinës të zbatojnë gjykimin, por deri më tani pa asnjë dobi pasi nuk ka asnjë nxitje që këto struktura që përfitojnë nga Dejtoni ta bëjnë këtë sepse kjo do të zvogëlonte pushtetin e tyre. Ajo që vazhdon është një politikë e adresimit të simptomave duke rritur aftësinë e institucioneve dhe duke përfshirë deklarata morale të zmadhuara në progres raportet e përvitshme duke theksuar se akoma nuk ka ndryshuar asgjë. Një komentues e shprehu mirë këtë gjë: "Vendet kandidatë hiqen sikur duan të bëjnë reforma dhe ne hiqemi sikur duam që ato të anëtarësohen në BE."⁵⁴

Një tjetër shembull mund të gjendet në diskutime, deklarata dhe raporte të shkruara nga aktorët ndërkombëtarë për dhunën me bazë gjinore, si në lidhje me luftën, ashtu edhe në aspektin e dhunës në familje.⁵⁵ Këtu bëhet një caktim i qartë i fajit për dhunën drejtuar grave. Strukturat mbizotëruese konservatore dhe patriarkale theksohen, dhe me të drejtë, si pengesa kryesore për barazinë gjinore. Siç theksojnë shumë, këto struktura janë vërtet përgjegjëse për dhunën ndaj grave dhe kanë arritur kulmin në përdhunime të gjera ndaj grupit tjetër etnik gjatë luftërave në vitet '90.⁵⁶

Megjithatë, pyetjet, të cilat shpesh shtypen, përfshijnë: Pse ideologjitë etno-nacionale, që çuan në luftë dhe shkaktuan shkelje masive të të drejtave ndërkombëtare të njeriut dhe ligjit humanitar, lejohen jo vetëm të ekzistojnë, por të jenë "nxitësit" e transformimit nga lufta në paqe? Si kanë kontribuar ato ideologji në rritjen e pabarazive gjinore dhe në veçanti të kthimit pas të pozicionit të grave në shoqëri? Ajo që del nga intervistat është se pasojat e luftës dhe politikat për të adresuar ato pasoja i shtynë gratë më tej në situata varësie dhe role tradicionale. Faktori ekonomik luan në këtë mënyrë një rol të rëndësishëm. Për shkak të përpjekjeve të dështuara për reformë ekonomike që sollën dobi vetëm për një elitë të vogël (mashkullore), gratë humbën vendet e tyre të punës, statusin e tyre shoqëror në shoqëri dhe u kthyen përsëri në rolin tradicional të grave në familje. Për më tepër, dhuna ekonomike e pa adresuar, që buronte nga lufta, siç ishte prona e humbur, së bashku me traumat nga dhuna fizike, lanë plagë të thella. Pandëshkueshmëria e përhapur për ato krime nuk i lejon ato të shërohen. Ka ende shumë për të shkruar dhe njohur në këtë drejtim. Fakti është se politikat kanë qenë reaktive dhe nuk kanë arritur ta kuptojnë tamam çështjen e gjinisë me qëllim shpërbërjen e këtyre strukturave ose të paktën të mos i forcojnë ato financiarisht.

Arsyeja pse kjo nuk ka ndodhur mund të jetë sepse kjo do të tregonte përgjegjësi të shumta, përfshirë edhe për reformat dhe investimet e mbështetura nga komuniteti ndërkombëtar. E gjithë kjo do të tregonte një histori tjetër - shumë më shqetësuese - që largohet nga qasja aktuale e njëanshme për t'ia caktuar përgjegjësinë për pabarazi vetëm shoqërive ballkanike pa shikuar politikat gjinore në fushën e drejtësisë

⁵⁴ Balkan Insight, Garcevic, Vesko, Rezultatet e zgjedhjeve në BE thjesht përkeqësojnë perspektivat e Ballkanit - OpEd, 29 maj, 2019, <https://www.eurasiareview.com/29052019-eu-election-results-only-worsen-balkans-bleak-perspectives-oped/>

⁵⁵ Shikoni raportin e vitit 2018 nga Lobi i Grave Evropiane (EWL), Forumi Rajonal për Promovimin dhe Monitorimin e progresit të Zbatimit të Konventës së Stambollit në Ballkanin Perëndimor dhe Turqi, i disponueshëm në <https://www.womenlobby.org/Regional-Analysis-of-Policies-and-Legislation-on-Violence-against-Women-and-the>

⁵⁶ Ni Aolain, *The Oxford Handbook of Gender and Conflict*, 2018, Op. cit

tranzicionale dhe barazisë gjinore brenda komunitetit ndërkombëtar që është aktiv në Ballkan (p.sh. midis dhe brenda vendeve anëtare të BE-së). Mungesa e barazisë gjinore dhe ekzistenca e strukturave patriarkale nuk janë një fenomen vetëm në Ballkan. Mënyra se si ndikon kjo politikë dhe impakti që ajo ka duhet të studiohet më tej. Fatkeqësisht, ky fakt, deri më tani, nuk është pranuar.

5. *Gratë nuk kanë qenë pjesë e vendimmarrjes përse i takon drejtimit që duhet marrë në fushën e drejtësisë tranzicionale.*

Pjesëmarrja dhe konsultimi është thelbësore që drejtësia tranzicionale të jetë kuptimplotë dhe efikase. Kjo është pranuar gjerësisht nga politika. Pjesëmarrja e grave në vendimmarrje rreth politikave të rindërtimit - përfshirë hartimin dhe funksionimin e mekanizmave të drejtësisë tranzicionale - është e rëndësishme nga një perspektivë fuqizimi, por gjithashtu ka një rol të mundshëm në parandalimin e konfliktit në të ardhmen, siç tregon një studim i kohëve të fundit.⁵⁷

Grupet feministe kanë kërkuar që herët për ndjekje penale të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin.⁵⁸ Kjo thirrje ka qenë tepër e rëndësishme për punën e Gjykatës së Hagës, por ndërsa gjykata mbyllet dhe përgjegjësia për ndjekjet penale – përfshirë rastet e dhunës seksuale - tani është në një nivel lokal, ka pasur një rënie të theksuar të ndjekjeve penale dhe gjykohen vetëm autorë të rangut të ulët.⁵⁹ Thirrje të tjera, të tilla si forcimi i pjesëmarrjes politike ose adresimi i dhunës ekonomike dhe pabarazisë, megjithatë, nuk janë vazhduar. Në intervista, grupet e grave kanë shprehur ndjenjën se vendimet po merren pas dyerve të mbyllura dhe se pjesëmarrja e tyre mbetet thjesht në fjalë, por e pa shoqëruar me vepra.

Siç u përmend më parë, rekomandimet konkrete, siç janë ato të bëra nga Gjykata e Grave, nuk janë ndjekur. Proceset për të zhvilluar politikat e drejtësisë tranzicionale në rajon, të tilla si në Bosnjë ose në Kosovë, që kishin pjesëmarrje të madhe nga grupet e grave janë ndërprerë dhe hartimet e politikave nuk janë miratuar ose janë lënë totalisht mënjanë. Në Bosnjë, për shembull, drafti i strategjisë së drejtësisë tranzicionale, si pasojë e pjesëmarrjes së grupeve të grave, merr një qasje të ndjeshme gjinore ndaj drejtësisë tranzicionale duke adresuar faktin se "gratë dhe burrat kishin përvoja të ndryshme të rrethanave specifike gjatë luftës së viteve 1992-1995, dhe rrjedhimisht, të situatave të tyre pas luftës".⁶⁰ Ai gjithashtu pranon se "gratë nuk ishin vetëm viktimat të dhunës seksuale; ato ishin gjithashtu viktimat të dëbimit, humbjes së të afërmeve, humbjes së 'shtyllës së familjes' etj." Kjo tregon që politikat e forta mund të zhvillohen përmes pjesëmarrjes kuptimplotë. Problemi është se ato nuk janë nisur. Në rastin konkret të politikës boshnjake të drejtësisë tranzicionale ajo dështoi për shkak të rezistencës politike nëpër parti të ndryshme, por kryesisht nga ato me seli në Republikën Srpska. Më shumë presion politik, gjithashtu në kontekstin e procesit të pranimit në BE, mund të kishte bërë një ndryshim.

⁵⁷ Christelle Rigual, Duke rimenduar ontologjinë e ndërtimit të paqes. Gjinia, hapësirat dhe limitet e kthesës lokale, Ndërtimi i Paqes, 6:2, 2018, 144-169.

⁵⁸ Catherine O'Rourke, Drejtësia tranzicionale dhe gjinore, në Cheryl Lawther, Luke Moffett dhe Dov Jacobs, *Research Handbook on Transitional Justice*, 2017, 117.

⁵⁹ Shikoni raportin e Impunity Watch, *Keeping the Promise* 2018, Op cit.

⁶⁰ Ministria boshnjake për të Drejtat e Njeriut dhe Refugjatët, Ministria boshnjake e Drejtësisë, Strategjia e Drejtësisë Tranzicionale për Bosnjën dhe Hercegovinën, Punim, drafti përfundimtar, Sarajevë, mars 2013.

Intervistat me grupet e grave dhe shoqërinë civile treguan se pjesëmarrja kryesisht ndodh përmes konferencave dhe workshop-eve. Një përmbledhje rekomandimesh është zhvilluar përmes këtyre eventeve, por edhe këto rekomandime në shumicën e rasteve mbeten të pa adresuara/nuk janë zbatuar. Kjo shkakton zhgënjim dhe një ndjesi se përdoren sa për të shënuar se kanë qenë aty. Kjo praktikë aktuale tregon se ka nevojë për të rimenduar se çfarë do të thotë pjesëmarrje. Ajo nuk duhet të jetë një rrugë me një sens drejtimi dhe fundi nuk duhet të jetë “thjesht” një tjetër raport me rekomandime. Grupet duan të shohin se pjesëmarrja e tyre çon në ndryshime. Impunity Watch do t'i kushtojë një nga raportet e tij të ardhshme temës së pjesëmarrjes.

6. Edhe politika është udhëhequr nga histori suksesi afatshkurtra të suksesit. Ne duhet të bëjmë shumë më tepër në mënyrën sesi e vlerësojmë suksesin.

Proceset e drejtësisë tranzicionale janë procese afatgjata. Ballafaqimi me një të kaluar të dhunshme nuk është një proces linear. Ai është përshkruar më shumë si një proces që tërhiqet dhe lëshohet.⁶¹ Kështu që është e vështirë të flitet për sukses, sidomos në planin afatshkurtër. Siç është parë në shumë kontekste, një sukses i përkohshëm mund të shndërrohet në një dështim në të ardhmen. Qasjet e përlulura që vlerësojnë në mënyrë të përsëritur se cilat janë sfidat specifike të kontekstit dhe si t'i tejkalojmë ato, kanë rezultuar se janë më kuptimplote. Kjo nënkupton se drejtësia tranzicionale afrohet si një proces dinamik me fleksibilitet për të ndryshuar drejtimin përgjatë rrugës sipas nevojave kontekstuale dhe me një vizion të qartë ndryshimi.⁶² E aplikuar në këtë mënyrë, ajo është gjithashtu e pajisur më mirë për t'iu përgjigjur dhunës strukturore, siç është ajo në fushën e gjinisë.⁶³ Strukturat armiqësore gjinore janë këmbëngulëse dhe rikrijojnë veten gjatë gjithë kohës. Politika duhet të jetë reaguese ndaj kësaj. Ajo duhet t'i synojë këto struktura në mënyrë të pamëshirshme dhe me një frymë inovative, por edhe të guximshme. Megjithatë, shumicën e kohës politika është statike, duke u larguar nga përballja me elitat/strukturat e fuqishme dhe funksionon si të ketë një fillim dhe një fund të qartë.

Siç u përmend më parë, ky është edhe problemi me politikën bashkëkohore të drejtësisë tranzicionale, e cila është shumë statike. Themelimi i një gjykate, krijimi i një komisioni për të vërtetën ose një legjislacion mbi dëmshpërblimin janë parë si qëllime përfundimtare të politikës dhe shiten si histori suksesi. Se si operojnë dhe funksionojnë këta mekanizma në një kontekst specifik, kur t'i vendosin ato dhe pse këtë mekanizëm dhe jo një tjetër, kjo është diçka dytësore për hartuesit e politikave. Politika e drejtësisë tranzicionale, nëse dëshiron të bëjë ndryshime, duhet të lejojë planifikim dhe mendim më strategjik. Ajo duhet t'i përqendrojë diskutimet rreth qëllimit, duke pyetur se përse ne po zgjedhim një iniciativë të caktuar për drejtësinë tranzicionale, përpara se të krijohet mekanizmi/institucioni. Kjo do të lejonte që të vendoseshin "çengela" gjatë rrugës që i mundësojnë të gjithëve të ngjiten ngadalë në kontekste të vështira dhe komplekse, duke garantuar që asnjë të mos ngelet pas kur ka një zbythje apo kur ndodh diçka e papritur.⁶⁴

⁶¹ Arthur, Paige, Si “Tranzicionet” Riformësuan të Drejtat e Njeriut: Një Histori Konceptuale e Drejtësisë Tranzicionale, VL 31 Raporti Trimestral për të Drejtat e Njeriut, 2009.

⁶² Ni Aolain, *The Oxford Handbook of Gender and Conflict*, 2018, OP cit.

⁶³ Ibid

⁶⁴ Bell, Christine, ‘Duke kundërshtuar të kaluarën: Drejtësia Tranzicionale dhe proceset e zgjidhjes politike’, in *ICTJ Justice Mosaics*, OP Cit.

Politika e drejtësisë tranzicionale në Ballkan ka promovuar kryesisht rregullime institucionale dhe donatorët vazhdojnë të kërkojnë histori sukse si afatshkurtra. Puna për drejtësinë gjinore dhe atë tranzicionale është shembulli më i mirë i kësaj. Ajo u përqendrua për një kohë të gjatë kryesisht në qasjen për drejtësi për dhunën seksuale të lidhur me konfliktin. Për shumë vite kjo ishte e mjaftueshme për t'u llogaritur si një sukses që u prezantua një ligj i ri ose që një projekt u përfundua këtu dhe atje. Ndikimi aktual në terren, pavarësisht nëse ai bëri ndonjë ndryshim në planin afatgjatë në një kontekst specifik ose një komunitet specifik ishte sekondar. Kjo po ndryshon ngadalë dhe intervistat në terren tregojnë se dështimet e politikave kanë filluar të pranohen. Megjithatë, ekziston ende një prirje nga agjencitë ndërkombëtare, të cilat konkurrojnë për paratë e donatorëve, për t'i shitur disa prej projekteve të tyre si histori sukse si. Ato përdorin rrjetin dhe mekanizmin e tyre ndërkombëtar për të promovuar punën e tyre në debate dhe dokumente të politikave ndërkombëtare. Kjo është vërejtur qartë në terren dhe nuk ndihmon për të ndryshuar perceptimin tepër negativ të ndërkombëtarëve që punojnë mbi drejtësinë tranzicionale.

Skemat e ngurta të financimit që presin ndryshime në tre vjet janë pjesë e problemit. Ndryshimi ka nevojë për kohë dhe mbështetje të fortë/të qëndrueshme në të gjitha nivelet. Mbështetja shpesh nuk arrin në rrënjë, në nivel komuniteti. Ekziston gjithashtu një problem me mënyrën se si sigurohen paratë. Sot është më e lehtë të sigurosh grante të mëdha me vlerë disa miliona euro sesa të kesh financim të larmishëm me shumica më të vogla që mund të përdoren nga organizatat e vogla për punën e tyre. Mënyra e tanishme e financimit është duke përfituar nga organizatat më të mëdha që kanë aftësi për të grumbulluar dhe administruar shumica të mëdha parash. Por nevoja sot në Ballkan është gjatë, më pranë tokës.

7. Drejtësia tranzicionale dhe ajo gjinore është e shkëputur nga fusha të tjera siç janë zhvillimi dhe siguria. Ato nuk janë mjaftueshëm njerëzore.

Siç vëren BE-ja në kuadrin e saj të politikave mbi drejtësinë tranzicionale: "Drejtësia tranzicionale sot shihet si pjesë përbërëse e ndërtimit të shtetit dhe paqes dhe për këtë arsye, duhet të përfshihet në përgjigjen më të gjerë të krizave, parandalimin e konflikteve, sigurinë dhe përpjekjet e zhvillimit të BE-së."⁶⁵ BE-ja shprehu angazhimin e saj për t'i ndihmuar vendet "të kthehen në rrugën drejt zhvillimit të qëndrueshëm afatgjatë, me përgjigje që duhet të jenë specifike dhe të nxitura nga realiteti i situatës në terren". Lidhja e drejtësisë me fusha të tjera të politikave, siç janë siguria dhe zhvillimi, dhe të qenit specifike për kontekstin, konsiderohet si tepër thelbësore për përgjigje efektive dhe kuptimore të drejtësisë tranzicionale sot.

Kur shikojmë në Ballkan, lidhja e fushave të ndryshme të politikave siç janë zhvillimi dhe siguria me çështjet e drejtësisë është mjaft e pazhvilluar. Konsideratat e sigurisë dhe ato ekonomike i kapërcejnë konsideratat e drejtësisë. Siç tregon ky raport, drejtësia, dhe së bashku me të drejtësia gjinore, ka pak hapësirë për të vepruar. Ky është problemi kryesor për progresin në rajon. Për ta ndryshuar këtë, nevojitet një rishikim rrënjësor i politikës, i cili pranon rëndësinë e aktorëve vendas dhe një natyrë komplekse, përsëritëse, me shumë shtresa dhe dinamike të proceseve të konfliktit dhe paqes.⁶⁶

⁶⁵ Kuadri i politikave të BE-së mbi drejtësinë tranzicionale, Op. Cit.

⁶⁶ Ni Aloine, *The Oxford Handbook of Gender and Conflict*, 2018, Op. Cit, p. 48.

Në Ballkan mungon një perspektivë më e gjerë gjinore ndaj politikës së drejtësisë tranzicionale. Siç tregon ky raport, të kuptuarit e gjinisë është përqendruar për shumë kohë te dhuna seksuale e lidhur me konfliktin. Fokusi këtu është te përgjigjet institucionale dhe zhvillimi. Mungon një analizë më e thellë që shikon faktorët social dhe ekonomik, si dhe në nivel individual që nga ana tjetër lidh fusha të ndryshme të politikave.

Prezantimi i një perspektive më të gjerë gjinore ndaj drejtësisë tranzicionale do të na lejonte të paraqisnim një pamje më të plotë dhe do të mundësonte hartimin e proceseve më kuptimplote për të mbijetuarit dhe shoqërinë më të gjerë. Nën një këndvështrim kaq të gjerë, gratë nuk shihen vetëm si viktimat, por edhe si formësuese, si aktorë ekonomikë dhe social. Një perspektivë më e gjerë gjinore do të përfshinte gjithashtu dimensione sociale, psikologjike, kulturore, si dhe politike dhe ekonomike në rindërtimin dhe politikën e drejtësisë tranzicionale. Kjo do t'i bënte politikën më njerëzore dhe më të lidhura me nevojat reale dhe për pasojë më efikase në sjelljen e ndryshimeve.

Njerëzit janë më se të aftë të shpjegojnë me terma të thjeshtë se çfarë nuk shkon në shoqëritë e tyre dhe çfarë duhet të ndryshojë. Ata duan vende pune pa u dashur të korruptojnë ndonjë. Ata duan arsim dhe shëndet më të mirë për fëmijët e tyre. Ata duan të udhëtojnë, nuk duan të qeverisen nga kriminelë lufte dhe hajdutë që grabisin vendin e tyre. Ata duan të rifitojnë shpresën për një të ardhme më të mirë të cilën ata nuk e kanë aktualisht dhe duan garanci që konflikti nuk do të rikthehet. Kur dikush shikon institucionet dhe mënyrën si t'i reformojë ato pa kontekst dhe pa gjetur mënyra sesi të dëgjojë popullin, këto zëra nuk mund të dëgjohen. Dhe zërat që mund të arrijnë përtej retorikës nacionaliste po bëhen gjithnjë e më të pakta në Ballkan. Drejtësia tranzicionale duhet të jetë më shumë për proceset njerëzore dhe jo për institucionet. Ky do të ishte një sukses.

Konkluzione

Konkluzioni kryesor i këtij raporti është se mungon një perspektivë më e gjerë gjinore ndaj politikës së drejtësisë tranzicionale në vendet e ish-Jugosllavisë. Drejtësia gjinore dhe ajo tranzicionale kanë qenë kryesisht të kufizuara në adresimin ligjërish të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin. Kjo i ka paraqitur gratë vetëm si viktime. Ajo gjithashtu ka ngushtuar tablonë që mund të paraqesë drejtësia tranzicionale. Ajo nuk përfshin shkaqet thelbësore, dhunën strukturore që është përgjegjëse për dhunën ndaj grave gjatë gjithë historisë së rajonit. Mos adresimi i shkaqeve thelbësore dhe fokusimi vetëm te simptomat do të dështojë në garantimin e transformimit dhe paqes së qëndrueshme.

Ky raport është përpjekur të kuptojë më mirë dinamikën dhe forcat pas arsyes pse ndryshimi nuk është i mundur dhe të bëjë sugjerime për atë që duhet të reformohet/transformohet. Në mënyrë të veçantë, raporti u përpoq të tregojë se sistemet e vazhdueshme të pandëshkueshmërisë vazhdojnë me sukses të dëmtojnë llogaridhënien dhe kompensimin për krimet e kaluara dhe çdo formë ndryshimi strukturor për të adresuar pabarazitë gjinore në shoqëritë e ndryshme në rajon.

Raporti tregon gjithashtu se si këto sisteme qenë në gjendje të fitonin pushtet dhe pikë për një përgjegjësi që është gjithashtu mbi shpatullat e aktorëve të jashtëm, duke kontribuar politikisht dhe financiar, me dëshirë ose jo, në rritjen e këtyre strukturave. Status quo-ja që lindi si rrjedhim ka lënë hapësirë të kufizuar për politikën e drejtësisë tranzicionale që mbështet proceset transformuese gjinore. Ai gjithashtu ka formësuar politikën e drejtësisë tranzicionale në një mënyrë institucionale apolitike të drejtuar të cilës i mungon ndjeshmëria ndaj kontekstit dhe si rrjedhojë kufizon potencialin e saj për të qenë një nxitës për transformim gjinor.

Siç tregon raporti, politika u përqendrua për një kohë shumë të gjatë dhe në mënyrë shumë të ngushtë te drejtësia penale. Dëmshpërblimet me funksionin e tyre fuqizues (nëse aplikohen si duhet), kërkitë të së vërtetës me aftësinë për të identifikuar shkaqet rrënjësore, modelet sistematike të dhunës dhe garancitë për mospërsëritje, të cilat mund të kenë efekte transformuese në fusha të tilla si arsimi, apo trajtimin e shkaqeve rrënjësore në nivel individual, kanë mbetur prapa në aspektin e mbështetjes së politikave.

Për momentin, komuniteti ndërkombëtar ka filluar të rishikojë politikat e tij, gjë e cila do të mirëpritet. Por ka kaluar shumë kohë dhe qasja e ngushtë ka forcuar ideologjitë nacionaliste dhe mono-etnike në vend dhe nuk ka sfiduar sistemet e pandëshkueshmërisë që drejtojnë ideologji gjinore armiqësore. Pjesëmarrja ka qenë më shumë thjesht fjalë sesa një përparësi politikash. Grupet e grave vazhdojnë të luftojnë për të fituar qasje në vendimmarrjet politike rreth drejtësisë tranzicionale. Megjithatë, edhe kur ato fitojnë qasje, ndikimi i tyre është anësor me fushën e projektit.

Sipas gjetjeve të raportit, fokusi i qasjeve të politikave në rajon ka qenë kryesisht në anën e dukshme të dhunës dhe ka lënë pa vëmendje problemet më strukturore, siç janë dhuna ekonomike ose stereotipizimi shoqëror dhe praktikat seksiste. Politika nuk arriti të adresojë dimensionin ekonomik të mënyrës sesi ndikoi konflikti te gratë. Kush ka

qenë përfituesi i investimeve ekonomike në fazën e rindërtimit është një pyetje që nuk është parashtruar. Gjithashtu, politika e drejtësisë tranzicionale ka qenë një rrugë me një sens drejtimi ku përgjegjësia është vendosur vetëm mbi strukturat dhe kulturën lokale. Çdo përgjegjësi e komunitetit ndërkombëtar pas vitesh të tëra angazhimi aktiv politik dhe ekonomik thjesht është shpërfillur.

Hartuesit ndërkombëtarë të politikave, të tillë si BE-ja dhe Kombet e Bashkuara, mbeten të fiksuar me histori suksesi afatshkurtra. Ajo që mbetet pa u përfshirë, sidoqoftë, është ekzistenca e vazhdueshme e sistemeve thellësisht të gdhendura të pandëshkueshmërisë që dëmtojnë qasjen e grave në drejtësi. Pasoja është që politikës i ka munguar dhe vazhdon t'i mungojë fokusi dhe vizioni strategjik. Vizioni bazë, siç përfaqësohet për shembull nga grupet lokale të grave, në shumë raste nuk është vendosur të pranohet, si në aspektin e politikave ashtu edhe në atë të mbështetjes financiare. Kjo ka dobësuar rolin dhe ndikimin e tyre në ndryshimin transformues.

Komuniteti ndërkombëtar gjithashtu ka bërë shumë pak kur bëhet fjalë për forcimin e shoqërisë civile në fushën e drejtësisë gjinore dhe tranzicionale. Donatorët kanë kontribuar në një shoqëri civile dritëshkurtër të drejtuar nga donatorë, e cila nuk është pjesë e ideve rreth ndryshimeve shoqërore. Por shoqëria civile, si shumë të tjera, nuk ka hequr dorë dhe tani po ndryshon natyrshëm. Kjo është veçanërisht e vërtetë për organizatat feministe, të cilat kanë një vizion të qartë që përfshin ndryshime individuale, sociale, ligjore dhe politike për gratë. Por hapësira qytetare është e kufizuar/e dobësuar dhe ka nevojë urgjente për mbështetje politike.

Si përfundim, një mësim i rëndësishëm që paraqet ky raport është se ka mungesë lidhjeje midis fushave të ndryshme të politikave dhe një shkëputjeje të politikës së drejtësisë tranzicionale nga nevojat e njerëzve. Raporti zbulon se politika që synon të kontribuojë në ndryshim, duhet të njohë më mirë rëndësinë e aktorëve vendorë dhe të njohë natyrën komplekse, përsëritëse, me shumë shtresa dhe dinamike të proceseve të konfliktit dhe paqes. Drejtësia tranzicionale mund të luajë një funksion të rëndësishëm në këtë drejtim nëse është krijuar për të krijuar hapësirë për dialog që kapërcen ndasinë etnike. Grupet e grave dhe aktivistët janë përpjekur ta bëjnë këtë në punën e tyre, sidomos në nivelin bazë. Puna e tyre duhet të forcohet, si politikisht ashtu edhe financiarisht.

Si përfundim, transformimi gjinor mbetet një aspiratë dhe jo një realitet në rajon. Ky nuk është një lajm i mirë në një kohë kur forcat konservatore janë në ngjitje. Ky nuk është gjithashtu një lajm i mirë duke marrë parasysh trendin aktual që elitat politike në Ballkan kërkojnë "miq" të tjerë jashtë BE-së. BE-ja po humbet terren duke ofruar një perspektivë të kufizuar dhe duke përjetuar sfida të brendshme shqetësuese. Miqtë e rinj/të vjetër, të tillë si Turqia dhe Rusia, nuk njihen si kampionë në fushën e gjinisë dhe janë edhe më pak të gatshëm të vendosin zyrtarisht gjininë në rendin e ditës. Miqtë e rinj, siç janë vendet e Gjirit dhe Kina, kanë në mendje kryesisht interesat për biznes.

Impunity Watch po i bën thirrje hartuesve të politikave të marrin parasysh mësimet që janë paraqitur në këtë raport kur të merren me çështje të drejtësisë tranzicionale në rajon. Sistemet e pandëshkueshmërisë mbetën të pa sfiduara për një kohë shumë të gjatë. Ato promovojnë vartësinë, përjashtimin dhe frikën e tjetrit. Të gjitha çështje që qasjet transformuese gjinore kërkojnë t'i ndryshojnë. Nëse këto sisteme vazhdojnë, ato

do të paraqesin një kërcënim të vërtetë për stabilitetin dhe sigurinë në rajon. Qëllimi kryesor i drejtësisë tranzicionale dhe politikave gjinore sot është që ato të shpërbëhen në mënyrë që të parandalohet përsëritja e gjërave të tmerrshme që i kemi ende në mendjen tonë nga vitet '90.

Rekomandime

Ajo që vijon tani është një grup rekomandimesh që kërkojnë t'i sjellin këto përfundime një hap më tej. Ky raport tregon se politika duhet të rimendohet. Mungesa aktuale e një politike më të gjerë rreth barazisë gjinore dhe drejtësisë tranzicionale për rajonin është alarmante. Politikat ekzistuese janë shumë të ngushta për të arritur një ndryshim real dhe të qëndrueshëm për gratë. Raporti kërkon politika më aspiruese dhe transformuese. Rekomandimet janë shkruar në frymën e ofrimit të stimujve për një ndryshim të tillë politikash.

❖ Komunitetit ndërkombëtar

- **Dyfishoni përpjekjet për të luftuar pandëshkueshmërinë për të kaluarën dhe në vazhdim, si edhe dhunën direkte dhe strukturore kundër grave.** Dialogu dhe diskutimet politike rreth reformës ekonomike duhet të përdoren në këtë aspekt si stimuj për ndryshim.
- **Merrni një perspektivë më të gjerë gjinore ndaj drejtësisë tranzicionale që paraqet një pamje më të gjerë të dëmeve të shumta të pësuar nga gratë para, gjatë dhe pas konflikteve të viteve '90, në veçanti dimensionet ekonomike.** Perspektiva duhet të jetë e ndërlidhshme, të marrë parasysh faktorët kontekstualë dhe të njohë kompleksitetin e shumtë të konfliktit dhe paqes.
- **Punoni bashkë me shoqërinë civile mbi një axhendë transformuese me një sërë qëllimesh të qarta për fuqizimin e viktimave për t'u bërë të mbijetuar.** Kjo axhendë duhet të ofrojë në mënyrë specifike stimuj për dëmshpërblime gjinore dhe kërkim të së vërtetës, si edhe të forcojë shoqërinë civile dhe arsimin nga një perspektivë gjinore.
- **Garantoni pjesëmarrje të grave në përputhje me Rezolutën 1325 të Këshillit të Sigurimit në çdo vendim të marrë rreth drejtësisë tranzicionale.**
- **BE-ja dhe shtetet anëtare të saj duhet të punojnë për zbatimin e kuadrit të politikave të BE-së mbi drejtësinë tranzicionale në rajon dhe të forcojnë dimensionin e saj gjinor.** Kjo mund të përfshijë:
 - **Organizoni një konferencë të Grupit të Punës për të Drejtat e Njeriut (COHOM) dhe të Grupit të Punës për Rajonin e Ballkanit Perëndimor (COWEB) mbi barazinë gjinore dhe drejtësinë tranzicionale në Ballkanin Perëndimor, me kontribut nga Komisioni Evropian dhe shoqëria civile.**
 - **Përdorni dialogje bilaterale mbi të drejtat e njeriut dhe angazhimet me qeveritë në rajon për të theksuar rëndësinë e punës së drejtësisë tranzicionale të ndjeshme ndaj gjinisë.**
- **Komisioni Evropian duhet të përfshijë raportimin mbi barazinë gjinore dhe drejtësinë tranzicionale në progres raportet e tij të përvitshme, si edhe në raportimin dhe monitorimin në kontekstin e planit të veprimit gjinor II të BE-së, duke marrë në konsideratë një perspektivë më të gjerë gjinore ndaj drejtësisë tranzicionale.** Kriteret për raportim duhet të hartohen së bashku me shoqërinë civile dhe të orientohen drejt vlerësimit të ndryshimit, veçanërisht rreth dëmshpërblimeve dhe çfarë garancish ekzistojnë për të parandaluar

përsëritjen e dhunës, përfshirë këtu çështje të stigmatizimit shoqëror dhe nevoja psikologjike, si dhe qasje në drejtësi.

- **Faciliteti i ri i BE-së për Drejtësi në Konflikt dhe Tranzicion duhet të ofrojë këshilla politike strategjike mbi drejtësinë tranzicionale dhe atë gjinore për delegacionet e BE-sënë terren në vende të ndryshme të Ballkanit Perëndimor.** Këshilla duhet të zhvillohet nëpërmjet angazhimeve nga poshtë lart me grupet e shoqërisë civile.
- **Drejtoria e Përgjithshme e Komisionit Evropian për Politikën e Fqinjësisë dhe Negociatave të Zgjerimit (DG NEAR) së bashku me Shërbimin e Komisionit Evropian për Instrumentet e Politikës së Jashtme duhet të organizojë një konferencë këshilluese se si të forcojnë potencialin transformues të shoqërisë civile rreth drejtësisë tranzicionale dhe gjinore.**
- **Kombet e Bashkuara duhet të realizojnë një studim rajonal rreth programit të ndjeshëm gjinor në fushën e drejtësisë tranzicionale.** Pjesë e studimit duhet të jetë një vlerësim i plotë dhe i pavarur mbi mënyrën se si investimet janë përputhur me rezultatet në terren; ndryshimin e vërtetë që solli kjo për viktimat dhe të mbijetuarit. Duhet të ofrohen rekomandime mbi mënyrën sesi investimet nga komuniteti ndërkombëtar rreth gjinisë reflektojnë nevojat aktuale të viktimave dhe të mbijetuarve. Rezultatet duhet të diskutohen nëpër takime konsultative me shoqërinë civile në rajon.
- **Anëtarët e komunitetit ndërkombëtar duhet të përfshihen në një proces vetë-reflektues për identifikimin e dështimeve dhe mësimave të nxjerra në mbështetjen ndërkombëtare rreth drejtësisë tranzicionale dhe barazisë gjinore në tre dekadat e fundit.** Një komision multidisiplinar, i mundur nën udhëheqjen e Komisionerit për të Drejtat e Njeriut të Këshillit të Evropës, mund të krijohet për të udhëhequr një proces të tillë. Kjo do të shërbente si një formë njohjeje e dështimeve dhe kontributeve të përfshirjes së komunitetit ndërkombëtar në epokën e pas konfliktit.
- **Siguroni stimuj afatgjatë për financim për propozime të përbashkëta të shoqërisë civile** që janë multi-disiplinore në natyrë dhe kombinojnë sfera të ndryshme, përfshirë dimensione ligjore, ekonomike, sociale dhe politike. Financimi duhet të jetë i synuar, më i lehtë dhe i arritshëm për një gamë të gjerë të shoqërisë civile, përtej kapitaleve, me kapacitete dhe aftësi të ndryshme dhe ndryshim në madhësi.

❖ **Qeverive:**

- **Shpërbëni strukturat armiqësore gjinore që vazhdojnë të dëmtojnë progresin në fushën e drejtësisë gjinore.** Merrni një qasje të gjerë që përfshin njehsim ligjor me të kaluarën, duke parë dhunën ekonomike, si edhe dhunën në niveli shoqëror dhe sfidimin në këtë drejtim të strukturave patriarkale.
- **Forconi ndjeshëm pjesëmarrjen dhe qasjen e grave në hartimin e politikave në proceset e drejtësisë tranzicionale.** Në këtë drejtim forconi përpjekjet rreth strategjive të drejtësisë tranzicionale që marrin një qasje transformuese gjinore. Përpilimi duhet të realizohet nga një perspektivë poshtë-lart dhe të jetë gjithëpërfshirës dhe pjesëmarrës nga natyra.

- **Siguroni një mjedis të aftë për punët e sensibilizimit gjinor përmes programeve të sensibilizimit për publikun e gjerë që adresojnë çështjet e stigmatizimit dhe seksizmit.** Dyfishoni përpjekjet për të adresuar paragjykimet institucionale gjinore që dëmtojnë qasjen reale në drejtësi për shumë gra.
- **Miratoni programe gjithëpërfshirëse dëmshpërblimesh që shkojnë përtej skemave të pensioneve dhe njohin dëmin e shumëfishtë, fizik dhe strukturor, të kryer ndaj grave.**
- **Mbështesni proceset ndër-etnike të kërkimit të së vërtetës në nivel lokal, kombëtar dhe rajonal që marrin një qasje të ndjeshme gjinore.**

❖ **Shoqërisë civile:**

- **Bëni thirrje për një perspektivë më të gjerë gjinore për drejtësinë tranzicionale që përfshin adresimin e dhunës ekonomike, sociale dhe kulturore ndaj grave.** Integroni punën aktuale mbi krimet e luftës në mënyrë më strategjike në një perspektivë kaq të gjerë.
- **Shtoni përpjekjet në koordinim rreth politikës së drejtësisë tranzicionale që thekson potencialin e saj transformues nga një perspektivë gjinore, në veçanti në fushën e dëmshpërblimeve dhe garancive për mospërsëritje.**
- **Kryeni shkëmbime të rregullta multi-disiplinore rreth barazisë gjinore dhe drejtësisë tranzicionale dhe shkoni drejt formimit të një koalicioni të fortë dhe rajonal rreth temës.**
- **Zhvilloni kërkesa politikash të përbashkëta rreth drejtësisë tranzicionale dhe barazisë gjinore.** Organizoni një seminar rajonal për të hartuar një katalog kriteresh financimi të shoqërisë civile për donatorët.
- **Për OJQ-të që punojnë në fushën e drejtësisë tranzicionale, të përfshijnë në vlerësimin e tyre të punës së drejtësisë edhe promovimin e të drejtave socio-ekonomike për gratë.**

Laan van Meerdervoort 70
2517 AN, The Hague
The Netherlands
Email: info@impunitywatch.org
Call: +31 6 22 36 71 99

www.impunitywatch.org

Ky publikim u realizua si pjesë e një projekti të Nismës Drejtësia Tranzicionale në Ballkan i vënë në zbatim nga Rrjeti Ballkanik i Gazetarisë Investigative dhe Impunity Watch, me mbështetjen financiare të Bashkimit Evropian. Përmbajtja e tij është përgjegjësi vetëm e Impunity Watch dhe jo domosdoshmërisht pasqyron pikëpamjet e Bashkimit Evropian.